

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ПРАВА
ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ
БАТУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ШОТА РУСТАВЕЛІ (ГРУЗІЯ)

**IV Всеукраїнська науково-практична конференція
з міжнародною участю
«АРХЕОЛОГІЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ:
ЗДОБУТКИ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ»**

МАТЕРІАЛИ

IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю

27 квітня 2023 р.

Суми – 2023

УДК 902(477.52/.54)(06)

I-90

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
(протокол № 11 від 29 травня 2023 р.)*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- В.О. Оліцький*, кандидат історичних наук, виконуючий обов'язки завідувача кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (голова);
- Ю.В. Подрез*, кандидат історичних наук, доцент, директор навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка;
- В.В. Турков*, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка;
- Є.М. Осадчий*, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Ю.В. Тарабан*, доктор філософії, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Д.В. Кудінов*, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Є.Ю. Ювко*, викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

I-90 Археологія Північно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Суми, 27 квітня 2023 р.). – Суми : СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2023. – 154 с.

Збірник містить доповіді та повідомлення учасників IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Археологія Північно- Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи». Розрахований на викладачів вищих і середніх навчальних закладів, науковців, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

Матеріали подані в авторській редакції. Автори несуть відповідальність за точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв, посилань на джерела тощо. Редколегія може не поділяти погляди авторів публікацій.

УДК 902(477.52/.54)(06)

© Колектив авторів, 2023

© СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2023

ЗМІСТ

Аксьонов Віктор Степанович НОВІ ПОХОВАННЯ У ЯМАХ З ПІДБОЄМ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА.....	6
Бабенко Леонід Іванович ДВА АКІНАКА У ПАНОПЛІІ СКІФСЬКОГО ВОЇНА	11
Базарний Владислав Юрійович ВІЙСЬКОВА КАР'ЄРА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (1893 – 1916 РР.)	20
Бондар Вікторія Олексіївна ДИСК ІЗ НЕБРИ – ТАЄМНИЦЯ З МИНУЛОГО	23
Гірна Наталія Мирославівна СТИЛЬ ВАСИЛЯ НАГІРНОГО В АРХІТЕКТУРІ ТА ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ.....	26
Дубяга Андрій Павлович ОБРЯДОВІСТЬ ПОХОВАНЬ ЗІ ЗБРОЄЮ ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ	31
Дяченко Дмитро Генадійович НОВА ЗНАХІДКА МЕТАЛЕВОГО ЗООМОРФНОГО ПОТИЛИЧА ПЛІТІ З МОГИЛЬНИКА ОСТРІВ У ПОРОССІ	35
Зимовець Роман Віталійович Окатенко Віталій Миколайович ПОЯСНИЙ ГАЧОК З ЧЕРКАСЬКОГО БИШКИНУ: УНІКАЛЬНИЙ АРТЕФАКТ СКІФСЬКОГО ЧАСУ З БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ.....	40
Квітковський Віктор Ігорович ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ НА ХАРКІВЩИНІ	50
Коцур Тетяна Андріївна ДАВНЬОРУСЬКІ ГОРОДИЩА НА ТЕРИТОРІЇ МІСТА КОРОСТЕНЬ	54
Кудінов Дмитро Валерійович ЕСКІЗИ ГЕРБІВ ДЛЯ СУМСЬКОГО ПОЛКУ ЙОГАННА БЕКЕНШТЕЙНА.	59
Кулик Аліна Андріївна АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗНАХІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ М.КОНОТОП ТА КОНОТОПСЬКОГО РАЙОНУ ПЕРІОДУ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ ТА БРОНЗИ.....	65
Nikitenko I.S. Stepanchuk V.N. PROVENANCE OF NON-FLINT ARTIFACTS FROM THE UPPER LAYER OF MIRA SITE: ADDITIONAL FINDINGS	68
Оліцький В'ячеслав Олександрович КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ М.О. МАКАРЕНКА	70
Парфило Богдан Сергійович КЕРАМІКА БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА.....	73
Петрова Світлана Вікторівна АСПЕКТИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ В СЕЛІ БОГОЛЮБОВЕ: ПОСЕЛЕННЯ ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ СУМЩИНИ	76

Півень Максим Максимович ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИКІТЕРСЬКОГО КОРАБЛЯ ТА ЇХ СТАН НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	79
Покутній Іван Іванович ОСНОВНІ ПРИЧИНИ РОЗВИТКУ ГОНЧАРНОЇ СПРАВИ В СЕЛІ МЕЖИРІЧ НА СУМЩИНІ (КІНЕЦЬ XVII – ПОЧАТОК XX СТ.)	81
Сніжко Ірина Анатоліївна ЄДИНИМ ДОЦІЛЬНИМ ЗАВДАННЯМ БУЛО ЗБЕРЕГТИ ВЦІЛІ МАТЕРІАЛИ» І. Ф. ЛЕВИЦЬКИЙ У 1941-43 РР.	84
Ступак Дмитро Вікторович Ступак Аліна Віталіївна ОРНАМЕНТОВАНІ ВИРОБИ З КІСТКИ ТА РОГУ МЕЗОЛІТУ – НЕОЛІТУ БАСЕЙНУ ДЕСНИ	91
Сугоняко Діана Русланівна ОСОБОВІ СПРАВИ СПІВРОБІТНИКІВ МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УНР: СФРАГІСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА (За матеріалами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України).....	96
Тихонов Євгеній Олександрович Желдак Дар'я Романівна ДИТЯЧІ ТА ЮНАЦЬКІ РОКИ С. ПЕТЛЮРИ (1879-1917 РР.)	102
Турков Володимир Вікторович РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»: ТРАГІЧНА ДОЛЯ Я.Д. САУЛЕВИЧА (1897 – 1937 РР.).....	105
Фрунт Олена Сергіївна ХРОНОЛОГІЯ МЕТАЛЕВИХ НАВЕРШЬ З ПОСУЛЬСЬКИХ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ	108
Цибка Веніамін Іванович МАТЕРІАЛИ ДО РОДОВОДУ ОДНОГО З ВЧИТЕЛІВ ГОГОЛЯ ІВАНА ГРИГОРОВИЧА КУЛЬЖИНСЬКОГО	115
Ціватий В'ячеслав Григорович ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА МОДЕРНОЇ АРХЕОЛОГІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД (МІЖНАРОДНІ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ДИСКУРСИ ІННОВАЦІЙНИХ ПІДХОДІВ).....	125
Чабанова Дар'я Сергіївна НЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ БІЛЯ УСТЯ РІЧОК ЕСМАНЬ І РЕТЬ	133
Шеремет Олександр Романович АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС МНОГИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ (ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ)	136
Шкумат Іван Віталійович ПРО ПИТАННЯ ПОХІДНОГО КОЗАЦЬКОГО СПОРЯДЖЕННЯ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ В ІСТОРІОГРАФІЇ	140
Ювко Єгор Юрійович ВІДОМОСТІ ПРО ГЕНОЦИДНУ ПОЛІТИКУ БІЛЬШОВИКІВ ПІД ЧАС ГОЛОДО- МОРУ 1932-1933 РР. ПРОТИ ДИТИНСТВА НА ПРИКЛАДІ ІНФОРМАЦІЇ ПРО СТАН МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ, ВІДВІДУВАННЯ ШКІЛ ТА ЇХ МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	144

Юренко Світлана Павлівна

Білинська Лариса Іванівна

ПІВНІЧНО-СХІДНЕ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ

ОЛЕГА СУХОБОКОВА 148

Аксьонов Віктор Степанович

директор харківського історичного
музею імені М.Ф. Сумцова

**НОВІ ПОХОВАННЯ У ЯМАХ З ПІДБОЄМ
РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО
КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА.**

Головною поховальною спорудою аланського населення лісостепового варіанту салтівської культури є земляний склеп – катакомба. Тому, відкриття на аланських катакомбних могильниках басейну Сіверського Дінця поховальних споруд іншого типу не може не привернути до себе увагу дослідників. У 2021 році експедицією Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова при роботах на четвертій ділянці Верхньо-Салтівського могильника (ВСМ-IV) було виявлено два поховання у ямах з підбоєм (№ 163, 164). Усього на цій ділянці могильника у 1998 – 2021 рр. було розкопано 137 поховальних комплексів (115 катакомб, 10 поховань у звичайних ґрунтових ямах, 5 поховань у ямах з підбоєм, 6 дромосів не закінчених катакомб).

Поховальні комплекси № 163 та № 164 знаходилися поряд, на відстані 0,35 м одне від одного, та були орієнтовані своїми вхідними ямами вздовж схилу Нетечинського яру. Підбій поховання № 163 був зроблений у правій (південній) стінці вхідної ями (рис. 1: 1, 2), тоді як підбій поховання № 164 фіксувався у лівій (північній) стінці вхідного колодязя (рис. 1: 17). У підбоях обох поховальних комплексів були виявлені рештки дітей віком 8-10 років (№ 163) та 1-4 років (№ 164), відповідно. Небіжчики були покладені у випростаному положенні на спині, один головою на схід (№ 163), інший – головою на захід (№ 164). Дітей супроводжував поховальний інвентар, який складався з скляних монохромних та багатокольорових намистин, бісеру білого, жовтого, синього, червоно-коричневого та зеленого кольорів, скляних підвісок-амулетів у вигляді пазурів хижого птаха, бронзових сережок, бронзових бубонців, бронзових дротяних пронизок, керамічного посуду (рис. 1: 4-16, 19-27). Цей інвентар є ідентичним прикрасам, які супроводжують поховання дітей з катакомбних поховань Верхньо-Салтівського

катакомбного могильника. Так, горщики з ручкою, подібні знайденому у похованні № 164, є доволі частою знахідною у поховання дітей молодшого віку салтівської культури. Присутність у могилі такого горщика слід розглядати як свідчення того, що похована дитина вже була відлучена від материнського молока та могла вже самостійно вживати дорослу їжу (кашу). Небіжчика з поховання № 163, який належав до наступної вікової групи дітей, супроводжував глиняний кухоль (рис. 1: 3). Подібні посудини, як свідчать археологічні матеріали, були є типовим атрибутом поховального інвентарю дорослих людей, переважно, жінок [9, с. 42]. Розташування поряд одне з одним поховань № 163 та № 164, які належать дітям різних вікових груп, вказує, що вони належали до однієї родини.

Поховання у звичайних ґрунтових ямах або у ямах з підбоєм були виявлені майже на усіх катакомбних некрополях лісостепового варіанту салтівської культури [11, с. 255–259; 12, с. 34–42; 14, с. 211–224]. Проте питання етнічної належності цих поховань залишається дискусійним. Так, ямні поховання частина дослідників пов'язувала зі слов'янами [5, с. 399], тоді як інша група вчених вважали, що вони належать представникам болгарського етносу [7, с. 421–435; 10, с. 33–37; 11, с. 255]. При цьому С.О. Плетньова зазначала, що ямні поховання, які містять скорчені на боку людські кістяки, залишені слугам та домашнім рабам із аланського середовища, тоді як ямні поховання з випростаними на спині скелетами людей – належать болгарам-ізгоям [11, с. 259].

На сучасний момент більшість дослідників погоджуються з думкою Г.Є. Афанасьєва щодо належності ґрунтових поховань різних типів на катакомбних некрополях басейну Сіверського Дінця представникам аланського етносу [4, с. 148–149; 8; 14, с. 220]. При цьому поховання, які містять рештки дітей та підлітків, вважаються аланськими та належать небіжчикам, які з якихось причин не стали повноправними членами суспільства (не пройшли відповідного до їх віку обряду ініціації), а тому були поховані не у сімейних катакомбах [8, с. 51–53; 14, с. 220]. Не виключена можливість і того, що на поховання не у катакомбі вплинув особливий характер смерті дітей [14, с. 220].

Слід зазначити, що майже усі некатакомбні (ямні) поховання на Верхньо-Салтівському катакомбному могильнику планіграфічно пов'язані з конкретними

катакомбними похованнями, розташовуючись на відстані 0,5 - 2,5 м від лівої або правої бокової стінки дромосу катакомби, до якої вони відносяться. Інколи, поховання дитини були здійснено у заповненні дромосу катакомби, або було розміщено у підбої, зробленому у боковій стінці дромосу на незначній відстані від поховальної камери [1, рис. 1, с. 14]. Ситуація з похованням дітей у підбоях, зроблених у стінках дромосів катакомбних поховань спостерігається на деяких аланських некрополях Північного Кавказу як II – IV ст. н.е. [13, рис. 7-9, фото 10-12, рис. 16, фото 18-19], так і X – XIII ст. [6, рис. 22, 24, 25, 29, 44, 46, 48, 55, 57, 59, 61, 64А, 69]. Це вказує, що ямні поховання Верхньо-Салтівського катакомбного могильника, які належать дітям та підліткам, слід пов'язувати з аланським населенням салтівської культури. Кількість людських решток у поховальних камерах, їх статевий та віковий склад свідчить, що катакомби були сімейними склепами, де ховали близьких родичів. Розташовані поряд з катакомбами, на незначній відстані від них та орієнтовані у відповідності з напрямком їх дромосів, ямні могили слід розглядати, на нашу думку, як поховання представників цієї ж родини.

Здійснення поховання померлих дітей не у сімейних катакомбах, а поряд з ними у ямних могилах різної конструкції, на нашу думку, окрім запропонованої М.В. Хоружою гіпотези [14, с. 220], може також бути обумовлено об'єктивним чинником, а саме: відсутністю вільного місця у поховальній камері для здійснення нового поховання при неможливості з певних причин (пора року, нестача ресурсів та часу тощо) вирити окрему катакомбу для дитини-небіжчика. Так, майже усі виявлені на Верхньо-Салтівському катакомбному могильнику ямні дитячі поховання, незалежно від їх внутрішньої конструкції, становлять єдиний комплекс з катакомбами, поховальні камери яких містять в переважній більшості рештки трьох небіжчиків. І це при тому, що середній показник наповненості поховальних камер для катакомбних некрополів регіону коливається від 1,7 (III ділянка Верхньо-Салтівського могильника) до 1,91 (усі ділянки Верхньо-Салтівського некрополя) кістяка на камеру [3, с. 47, табл. 5]. На Верхньо-Салтівському могильнику поховальні камери більшості катакомб, поряд з якими були виявлені ямні дитячі поховання були повністю заповнені, в них майже не було місця ще для одного

покійника. У такому випадку, коли потрібно було поховати померлу дитину, а родина не мала можливості внаслідок певних причин вирити новий земляний склеп, її ховали поряд з родовою усипальницею у ґрунтовій ямі, внутрішня конструкція якої обиралась, вірогідно, за уподобаннями батьків небіжчика. Вагомою причиною для відмовлення копати окрему катакомбу для померлої дитини могла бути певна пора року (пізня осінь, зима, рання весна), коли ведення земляних робіт навіть невеликих за обсяги (0,9-1,6 м куб.) [2, с. 54, табл. 1] було ускладнено погодними умовами, промерзлою землею та потребувало значних фізичних зусиль. Тому витратити час та ресурси на риття катакомби для небіжчика з низьким соціальним статусом певно могло вважатися не доцільним. Смерть дітей у більшості традиційних суспільств не вважалася природною, а це було вагомою причиною не ховати їх за сталими канонами поховального обряду.

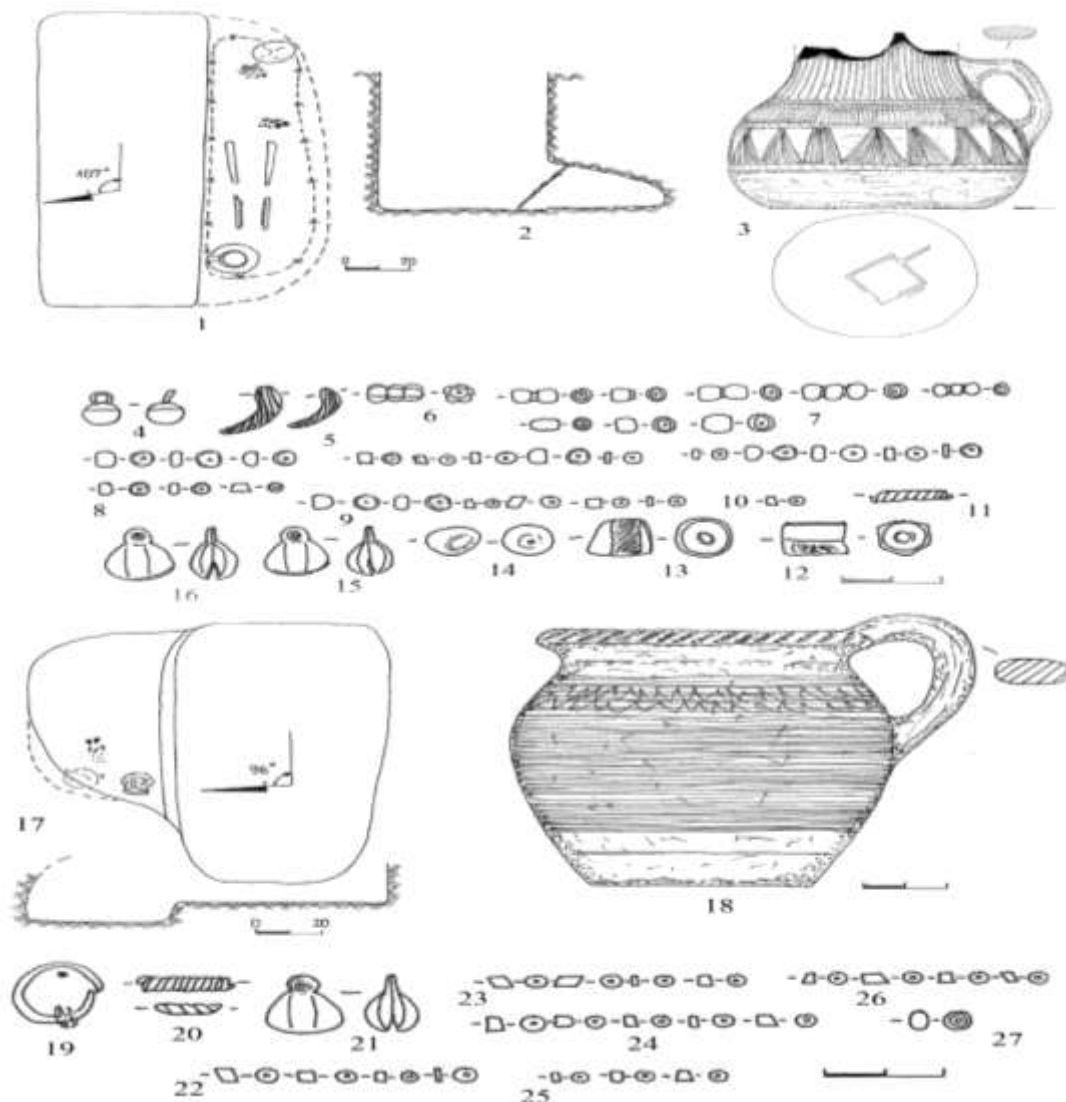
Література:

1. Аксенов В.С. Новые погребения в дромосе на Верхне-Салтовском IV катакомбном могильнике. *Laurea I. Античный мир и средние века. Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева*. Харьков: ООО «НТМТ», 2015. С. 12-17.
2. Аксьонов В.С. Реконструкція катакомб аланського населення салтово-маяцької культури. *Археологія*. 2018. № 1. С. 53-67.
3. Аксьонов В.С. Поховальний обряд ранньосередньовічного Верхньо-Салтівського могильника: досвід статистичного аналізу. *Археологія*. 2018. № 2. С. 42-56.
4. Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII – X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). *Археологические открытия на новостройках*. Вып. 2. Москва: Наука, 1987. 200 с.
5. Бабенко В.А. Дополнение к докладу «Что дали нового раскопки в Верхнем Салтове». *Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе 1905 г., Т. 1*. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1907. С. 394-410.
6. Бакушев М.А., Леонтьева А.С. Змейский катакомбный могильник. *Материалы раскопок 2013 – 2014 гг.* Т. 2. Москва: ИА РАН, 2020. 432 с.
7. Березовець Д.Т. Салтівська культура. *Археологія Української РСР*. Т. III. Київ: Наукова думка, 1975. С. 421-435.
8. Бубенок О.Б. Етнічна приналежність ямних поховань Верхньосалтівського могильника. *Археологія*. 1993. № 4. С. 49-59.
9. Иерусалимская А.А. Мощевая Балка: необычный археологический памятник на Северокавказском шелковом пути. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012. 384 с.

10. Мерперт Н.Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань: Гос. музей ТАССР, 1957. 37 с.
11. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва: Наука, 1989. 288 с.
12. Флёров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. Волгоград: Перемена, 1993. 144 с.
13. Флёров В.С. Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I в. до н.э. – IV в. н.э. и Восточной Европы в IV в. до н.э. – XIV в. н.э. Москва: ТАУС, 2007. 372 с.
14. Хоружая М.В. Захоронения в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника (по материалам раскопок 1984–2012 гг.). Древности 2013. Вып. 12. Харьков: ООО «НТМТ», 2013. С. 211-224.

Підпис під ілюстрацією

Рис. 1. Поховання у ямах з підбоем Верхньо-Салтівського катакомбного могильника. 1, 2 – план поховання № 163, 3 – 16 – інвентар поховання № 163, 17 – план поховання № 164, 18 – 27 – інвентар поховання № 164.

Бабенко Леонід Іванович

старший науковий співробітник
Харківський історичний музей імені
М. Ф. Сумцова

ДВА АКІНАКА У ПАНОПЛІ СКІФСЬКОГО ВОЇНА

Мечі та кинджали були важливою складовою паноплії скіфського воїна, хоча сфера їх застосування не обмежувалася виключно військовою справою, а простягалася значно ширше — варто хоча б згадати олтарі богу війни з людськими жертвоприношеннями старовинному акінаку. Цьому виду озброєння присвячено багато досліджень, лише останнім часом — дві дисертації, оформлені згодом у фундаментальні монографії [15; 19]. Втім, чимало нюансів використання акінаків потребують подальшого вивчення. Це стосується і рідкісних випадків володіння скіфськими воїнами відразу двома мечами або мечем та кинджалом — причини цього явища не отримали належного пояснення.

Передусім, ця традиція фіксується матеріалами поховань. Помітного поширення вона набула саме в лісостепових пам'ятках скіфського часу, де, за підрахунками О. В. Шелеханя, покладення у могилу двох клинків відомо в 17 комплексах, переважно у похованнях вельможних воїнів. Знахідки в одиночних похованнях виявлені в Старшій Могилі, курганах №№ 13 біля с. Кириківка, 461 біля с. Турія, 401 біля с. Журавка, 3, пох.2 біля с. Стеблів, 4 біля с. Бересняги, 512 біля с. Турія, 2 біля с. Вовківці, 13 біля с. Абрамівка, біля Софіївки, 9 біля с. Дуровка, 36 біля с. Колбіно; неясного контексту — в курганах Переп'ятиха та № 1 біля с. Близнюки; в парних похованнях — в курганах № 46 біля с. Гуляйгородок, 504 біля с. Броварки, 15 біля с. Дуровка [16, с. 155; 19, р. 140, tabl. 5.1].

Відомі такі поховання і в степових пам'ятках. О. В. Шелехань у якості прикладу наводить курган № 6 поблизу Маріуполя (Жданова) [16, с. 155], а також

Шульгівку, Бердянський курган, гробницю воїна у Великій Близниці, де були знайдені два мечи (чи меч та кинджал). А також Чортомлик, з 5-ма церемоніальними мечами в ніші К камери № 5 [19, р. 140]. Втім, останні могли належати не до особистої зброї, а до трофеїв, дипломатичних дарунків, поховальних підношень тощо. Цей перелік доповнює Келермеський курган 1/Ш, де праворуч небіжчика, поряд з парадним мечем, поклали короткий кинджал в дерев'яних піхвах із золотою бутероллю [4, с. 88—90, 223, кат. 4—5] та поховання царя з бокової могили Солохи, де два мечі — парадний та «простий», лежали ліворуч небіжчика (рис. 1) [8, с. 96—98, рис. 1]. Скоріш за все, в Литій Могилі також було щонайменше два предмети клинкового озброєння. Окрім знаменитого меча (рис. 2: 1), що складає пару келермеському, в Литій Могилі була знайдена золота продовгувата пластини з добре помітним розширенням до одного краю. По загнутим краям пластини пробиті отвори, в деяких з них збереглися золоті цвяхи чи заклепки. Пластина по всій площині прикрашена орнаментом у вигляді кількох рядків опуклих цяток (рис. 2: 2, 3) [12, с. 16, табл. II]. За своєю конфігурацією та будовою пластини відповідає саме обкладці піхов ще одного меча чи кинджала. Сам меч, як і клинок парадного меча, не зберігся.

Традицію використання одним воїном декількох предметів клинкового озброєння наглядно ілюструє зображення на кам'яних стелах з Кропивницького (Кіровограду), Медерового та Томаківки (рис. 3: 1—3) [11, кат. 65, 76, 77]. Саме це джерело чітко засвідчує рідкісний характер цієї традиції: зі 164 стел один меч зображено на 61 статуї, і на чотирьох — два [10, с. 114]. На відміну від поховань, де через пограбування частина інвентарю (у тому числі — другий меч) може бути відсутня, рельєф витесаної на статуї паноплії залишався у первісному вигляді. Отже, лише кожен шістнадцятий з відтворених у скульптурі «воїнів», що мали на озброєнні меч, володів двома клинками.

Побіжно про цю традицію може свідчити і сцена бою на солоському золотому гребні. Дослідники вже відзначали низку «дивовижностей» екіпіровки персонажів

гребеню — відсутність луків у горитах та оббивок на них, піхов для кинджала в одного пішого воїна, а також невідповідність довжини піхов і кинджала у іншого (рис. 3: 4, 5) [1, с. 78; 2, с. 266; 18, р. 158—162]. Тобто торевт міг відтворити стадію бою, коли його учасники вже загубили частину свого озброєння. У цьому випадку воїн, кінь якого загинув, міг на початку сутички мати два клинка, але втратив довгий меч (піхви від якого підвішені з неналежного, лівого боку) та піхви від кинджала.

На думку О. В. Шелеханя, поховання з двома клинками належали переважно представникам військової аристократії [19, с. 155]. Але навряд чи лише високий статус небіжчика був головною причиною використанням ним додаткового меча. У цій залежності відсутній зворотній зв'язок: відомо чимало непограбованих комплексів небіжчиків високого рангу, яким поклали у могилу лише один меч. Це, зокрема, Куль-Оба [5, рис. 213], Великий Рижанівський курган [14, рис. 11], курган № 8 групи «П'ять братів» Єлізаветовського могильника [17, рис. 8], Соболева Могила [9, рис. 99] тощо.

Весь предметний репертуар на кам'яних стелах, безперечно, пов'язаний з функціями та семантикою відтвореного персонажа, тлумачення яких вирізняється розмаїттям [10, с. 114—117]. Багато дослідників у тому чи іншому контексті зв'язують кам'яні статуї саме з культом предків, родоначальників, чому, між іншим, сприяє присутність на персонажах вираженої фалічної символіки. Морфологічна близькість абрисів фалоса та меча на статуях свідчить про їх семантичну тотожність. Відтак, два меча персонажа, можливо, вказують на його особливу родову історію, зв'язок з двома родами.

З іншого боку, меч був тісно пов'язаний зі своїм власником. Кинджал чи меч у кенотафі міг уособлювати самого загиблого [3, с. 9]. Дуже промовистий приклад такого зв'язку є в нартському епосі, в епізоді загибелі Батраза. Між героєм та мечем, у якому знаходилася його «зовнішня душа», існував містичний зв'язок. Батраз не міг померти, допоки меч не був викинутий у море. І лише втопивши зброю, Нарти

змогли перемогти свого легендарного супротивника [6, с. 21]. Якщо два меча у паноплії уособлювали саме двох воїнів, можливо, в окремих випадках, ми стикаємося з невідомим аспектом обряду побратимства, коли за якихось обставин меч побратима супроводжував воїна у життєвих перипетіях чи у потойбіччі.

Певну паралель цій традиції складають кілька випадків спільного знаходження в піхвах меча та довгого залізного ножа. Так, в Реп'яховатій Могилі такий ніж «спікся» з клинком акінаку, але на думку авторів публікації знаходився «явно в додаткових піхвах» [7, с. 40—43, рис. 11—12]. С. А. Скорий, який проаналізував 6 випадків спільного знаходження меча з залізним ножем, дійшов висновку про їх зберігання в одних піхвах, та використання цих ножів для скальпування [13, с. 19—43]. Втім, ця традиція практично невідома в степу, хоча, безсумнівно, саме там звичаї скальпування набули значного поширення. На різноманітних сюжетних сценах, де один воїн намагається зняти скальп чи відтяти голову супротивнику (оббивка горита з Солохи, конуси з Курджипського кургану, Передерієвої Могили та Сенгілеєвське-2, «Боспорський рельєф»), використано як підручний засіб саме меч. Що, безперечно, відповідало світоглядним засадам, як одному із варіантів жертвопринесення богу війни, втіленням якого і був меч. Слід відзначити і практичну незручність зберігання меча та довгого ножа в одних піхвах — більше по товщині та ширині перехрестя меча перекривало вхід у піхви, що заважало встромляння туди ще і ножа. При знаходженні у піхвах меч та ніж мали б заклинути одне одного, а якщо піхви були достатньої ширини для обох клинків, то при вийманні одного клинка інший можна було загубити через нещільне прилягання. Можливо, традиція вкладання меча і ножа в спільні піхви мала вкрай локальне розповсюдження і була пов'язана саме з поховальною обрядністю. Власне, довгі ножі, близькі за довжиною до двосічних кинджалів, отримали помітне поширення. Їх, на думку О. В. Шелеханя, використовували, окрім утилітарних завдань, в ритуальних діях, під час бенкетів або жертвоприношень, залучали як символічну альтернативу зброю в поховальному інвентарі, окремі екземпляри — як власне зброю [20, р. 293—344].

Отже, можна констатувати, що традиція володіння двома мечами була притаманна незначній частці воїнів, і високий статус воїна ще не був запорукою відповідності цій традиції. Про причини включення в паноплію другого меча можна говорити лише гіпотетично. Втім, ті чи інші випадки могли бути обумовлені різними причинами.

Література

1. Алексеев А. Ю. Гребень из кургана Солоха и скифские цари V-IV веков до н.э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. 2003. Вып. 36. С. 72-88.
2. Бабенко Л. И. Военная тематика пекторали из Толстой Могилы. *Stratum plus*. 2019. № 3. С. 261-284.
3. Бессонова С. С. О культе оружия у скифов. *Вооружения скифов и сарматов* / ред. Е. В Черненко. Киев: Наукова думка, 1984. С. 3-21.
4. Галанина Л. К. Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. Москва: Палеограф, 1997. 316 с.
5. Дюбрюкс П. Собрание сочинений. Т. II. Иллюстрации. Санкт-Петербург: Коло, 2010. 312 с.
6. Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. Москва: Наука, 1990. 229 с.
7. Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н.э. у с. Матусов. *Скифия и Кавказ* / ред. А. И. Тереножкин. Киев: Наукова думка, 1980. С. 31-63.
8. Манцевич А. П. Парадный меч из кургана Солоха. *Древние фракийцы в Северном Причерноморье* / ред. Т. Д. Златковская, А. И. Мелюкова. Материалы и исследования по археологии. Москва: Наука, 1969. Вып. 150. С. 96-118.
9. Мозолевский Б. Н., Полин С. В. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы). Киев: Издательский дом «Стилос», 2005. 600 с.+ 24 цв. табл.
10. Ольховский В. С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. Москва: Наука, 2005. 299 с.
11. Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII-III вв. до н.э. Москва, 1994. 187 с.
12. Придик Е. М. Мельгуновский клад 1763 года. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов, 1911. 24 с. +5 табл.
13. Скорый С. А. Длинный железный нож в комплекте с акинаком у евразийских номадов раннего железного века: археологическая версия к одному из пассажей Геродота. *Археология Казахстана*. 2022. № 4. С. 19-43.

14. Скорый С. А., Хохоровски Я. Большой Рыжановский курган. Киев: Издатель Олег Филюк, 2018. 431 с.
15. Топал Д. А. Акинак на западе скифского мира. Кишинэу: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, 2021. 648 с.
16. Шелехань О. В. Мечі та кинджали скіфського часу Східноєвропейського Лісостепу. Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАНУ, 2016. 394 с.
17. Шилов В. П. Раскопки Елизаветовского могильника в 1959 г. *Советская археология*. 1961. № 1. С. 150-168.
18. Jacobson E. The Art of the Scythians: the interpenetration of cultures at the edge of the Hellenic world. Leiden; New York; Köln: E.J. Brill, 1995. XVIII+389 p.
19. Shelekhan O. Swords and daggers of the Scythian forest-steppe. Oxford: BAR Publishing, 2020. 287 p.
20. Shelekhan O. 2023. Long Knives of the Scythian Culture: Tool or Weapon? *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. Vol. 28 (2). P. 291-342.

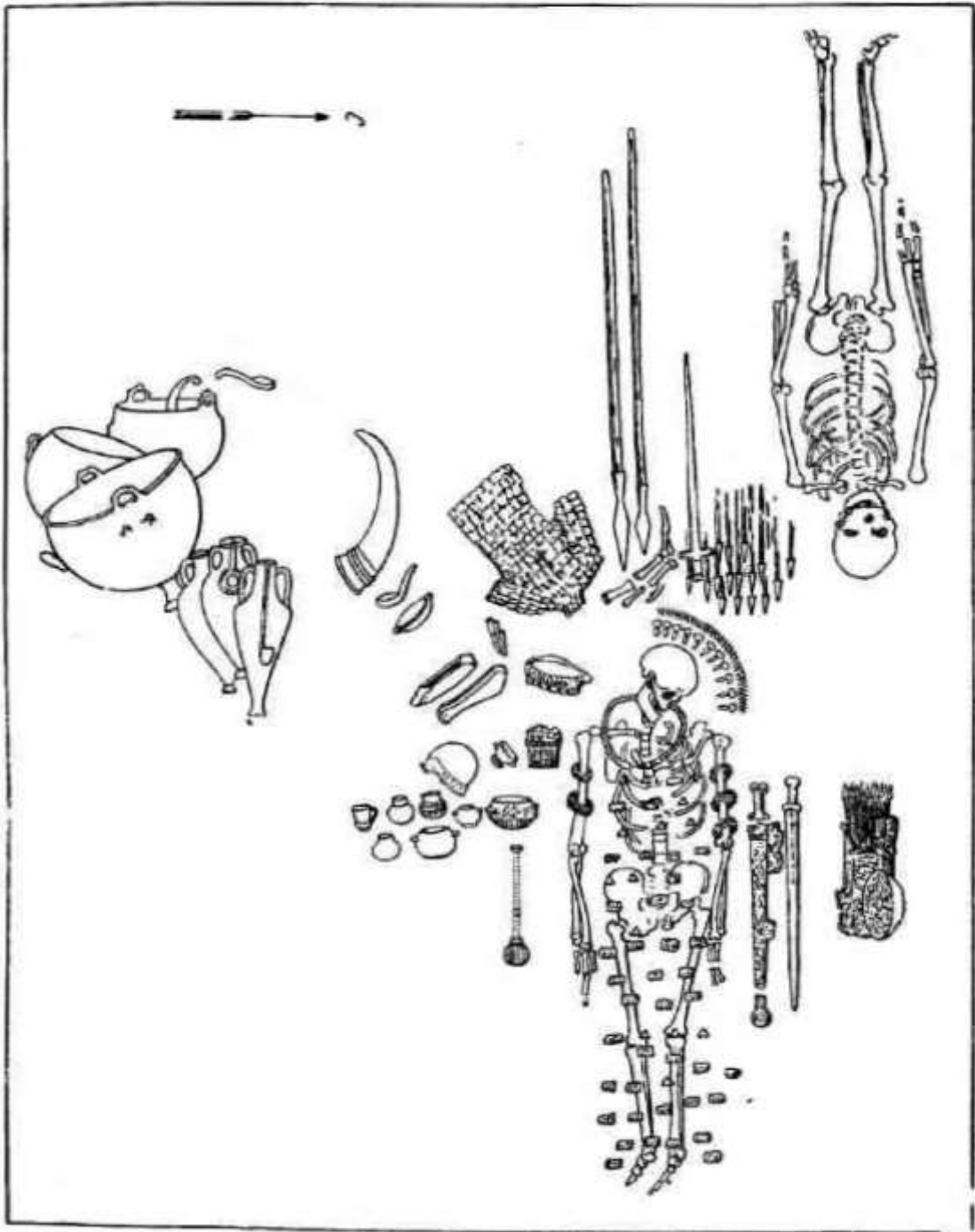
Підписи до рисунків

Рис. 1. План бокової могили кургану Солоха.

Рис. 2. Обклашки клинкового озброєння (у пропорційному масштабі). 1 — фрагмент обклашки піхов парадного меча; 2, 3 — обклашки піхов гіпотетичного клинка. Лита Могила.

Рис. 3. Зображення двох клинків у паноплії воїна. Кам'яні статуї: 1 — Кропивницький (Кіровоград), 2 — Медерове. 3 — Томаківка. 4, 5 — короткий кинджал та довгі піхви воїна на гребні із Солохи.

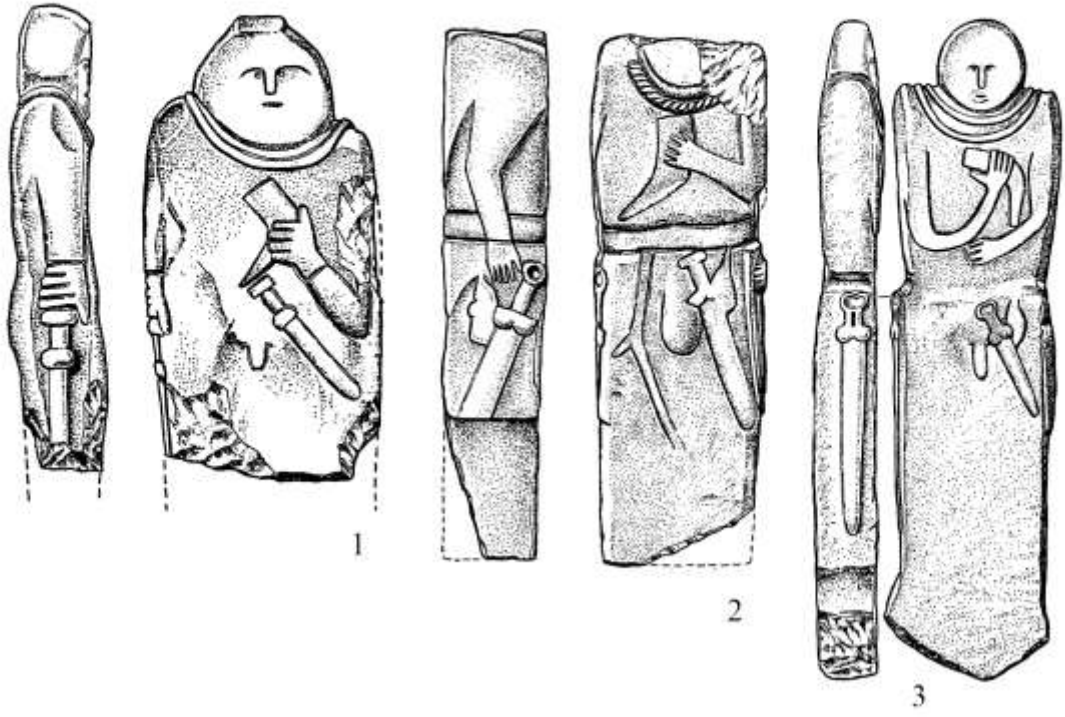
1

2

3

4

5

Базарний Владислав Юрійович

студент I курсу ОКР Магістр ННІ історії,
права та міжнародних відносин
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ВІЙСЬКОВА КАР'ЄРА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (1893 – 1916 РР.)

Павло Петрович Скоропадський народився 3 травня 1873 року у курортному місті Вісбаден у Німеччині й помер у Німеччині 28 квітня 1945 року. Саме Німеччина стала для Павла Петровича фатальною країною, країною, завдячуючи якій він став монархом - гетьманом. Павло Петрович мешкав у Німеччині в дитинстві - до п'яти років та вже в зрілому віці - з сорока семи років до своєї смерті, ще майже 25 років. Першою мовою, якою почав розмовляти маленький Павло, була німецька. [2, с. 53] Сім'я володіла маєтками у багатьох місцях, а також будинками в Києві, Санкт - Петербурзі, Москві, Прилуках, Глухові. Скоропадські володіли маєтками, фабриками, лісовими угіддями. На початку ХХ століття П. Скоропадський успадкував близько 8 тисяч десятин землі в Україні та нерухомість в 1,5 млн. золотих рублів. [4, с. 6]

1893 року П. Скоропадський закінчив Пажевській корпус. По закінченню відпустки корнета П. Скоропадського було направлено служити до Кавалергардського полку, де він незабаром став командиром ескадрону. Кар'єра майбутнього гетьмана України розвивається стрімко. Вже влітку 1894 року він виконує обов'язки ад'ютанта командуючого російською армією генерала Костанді під час Смоленських армійських маневрів. 1895 року П. Скоропадський уже полковий ад'ютант командира кавалергардського полку, а з 1897 року - поручик. [4, с. 19]

Коли у січні 1904 року почалася російсько-японська війна, П. Скоропадський написав рапорт з проханням про відправлення на Маньчжурський фронт. Його було призначено ординарцем до намісника імператора на Далекому Сході віце – адмірала Є. Алексєєва. Але на цій посаді він не затримався і почав воювати у чині

осавула 3-го Верхньоудинського козацького полку 2-ї Забайкальської козацької дивізії Сибірського корпусу, командиром 5-ї сотні 2-го Читинського козацького полку, ад'ютантом командуючого російським Східним військовим загоном графа Артура Келлера, ад'ютантом головнокомандуючого російськими військами на Далекому Сході генерала М. Ліневича. У штабі головнокомандуючого П. Скоропадський відповідав за розробку операцій на Корейському театрі військових дій. [1, с. 21]

Восени 1905 року Павло повертається з фронту до Санкт-Петербургу вже ротмістром. 3 грудня 1905 року він служить флігель - ад'ютантом у палаці Царського Села, ставши командиром лейб - ескадрону кавалергардів. У грудні 1906 року він отримав звання полковника. У червні 1910 року полковник Скоропадський одержав посаду командира 20-й Фінляндський драгунський полк- і переїхав із родиною з Царського Села до Фінляндії.

У квітні 1911 року Павло став командиром лейб-гвардії кінного полку, що ніс службу з охорони імператорської родини у Санкт-Петербурзі. Ця посада відкривала полковникові П. Скоропадському блискучу кар'єру. Тут служили сини найбагатших та найзначніших титулованих осіб імперії, і йому спочатку було важко закликати до порядку своїх блискучих офіцерів: барони фон Валь, Врангель, Торнау, граф Потоцький, князь Долгоруков, брати Безаки. П. Скоропадський зумів підтягнути дисципліну в полку, заборонив уживання спиртних напоїв. П. Скоропадський забуває ототожнює свою особу з вищим прошарком російської знаті - аристократією, що робить свою кар'єру навколо палацу Романових. Першу світову війну Скоропадський починає виконуючим обов'язки командира 1-ї кавалерійської бригади. [4, с.27] Особливо він відзначився під час серпневих боїв 1914 р. російської армії у Східній Пруссії. У вересні 1914 року генерал Скоропадський дістав подяку командувача 10-ї армії генерала Флуга за організацію оборони переправи на ріці Німан від німецьких військ. Незабаром П. Скоропадського було призначено на посаду командувача бригади Першої Кінної гвардійської дивізії. [3, с. 22] За успішну участь у боях з німецькими

військами він влітку 1916 року отримав звання генерал – лейтенанта. [4, с. 23]

У березні 1916 року Скоропадський стає уже командувачем Першої гвардійської кавалерійської дивізії, що воювала у Прибалтиці. Того ж 1916 року вже генерал - лейтенант П. Скоропадський тимчасово командує 8-м армійським корпусом. У квітні 1916 року гвардійський кінний корпус, у якому воював П. Скоропадський, було переведено зі складу Західного до Південно-Західного фронту й перебазовано із Прибалтики до України, на Волинь. [3, с. 34]

Барон Врангель, який добре знав П. Скоропадського, писав про нього наступне: «Генерала Скоропадського я знав винятково близько... Середнього зросту, пропорційно складений, блондин із правильними рисами обличчя, завжди ретельно, з точним дотриманням форми одягнений, Скоропадський зовнішнім виглядом своїм зовсім не виділявся із загального середовища гвардійського кавалерійського офіцерства... Він дуже добре служив і відзначався великою справністю, рідкісною сумлінністю і великою працьовитістю. Дуже обережний, відмінно вихований, він уже молодшим старшиною був призначений полковим ад'ютантом і тривалий час займав цю посаду. Начальники були завжди ним дуже задоволені й охоче висували його на кращі посади, але багато хто з товаришів його не любили. Йому ставилися в провину сухість і замкнутість. Згодом на ролі начальника він виявив ті ж основні риси свого характеру: велику сумлінність, працездатність і наполегливість у досягненні наміченої мети. Порив, розмах, рішучість - ці якості були йому чужі». [3, с.71]

Таким чином можна стверджувати, що військова кар'єра вплинула на формуючий характер майбутнього гетьмана Української держави.

Література

1. Кульчицький С. Українська держава часів гетьманщини // Український історичний журнал. 1992. № 7 - 8. С. 63-72.
2. Папакін Г. В. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти др. пол. XVII — XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. Київ: Темпора, 2004. 420 с.
3. Савченко В. А. Павло Скоропадський. Київ: Фоліо, 2019. 130 с.

4. Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. Харків: Фоліо, 2008. 380 с.

Бондар Вікторія Олексіївна

студентка IV курсу ОКР Бакалавр ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка (науковий керівник к.і.н. Д. В. Ступак)

ДИСК ІЗ НЕБРИ – ТАЄМНИЦЯ З МИНУЛОГО

Бронзовий диск із Небри з таємничими зображеннями, виконаними золотими вставками, був знайдений під час незаконних розкопок двома шукачами скарбів влітку 1999 року. Артефакт отримав назву за місцем свого відкриття. Диск був знайдений в лісі біля міста Небра землі Саксонія-Ангальт, за 60 км на захід від Лейпцига. В результаті незаконного продажу винятковий виріб опинився у Швейцарії. Після чого у 2002 році в результаті поліцейської операції диск був знайдений і повернутий до Німеччини. Мародери були затримані і дали докладний опис обставин знаходження цієї непересічної речі. На сьогодні диск знаходиться у Державному музеї доісторичної історії в місті Галле [1, s. 22,23; 2, s. 7,8].

Разом із диском грабіжниками було знайдено два бронзові мечі, дві сокири, долото та уламки спіральних браслетів теж виготовлені із бронзи [2, s. 7-20].

Диск важить 2 кг і має діаметр 320 мм, товщина якого в центрі становить 4,5 мм, а по краю — 1,5 мм. Профіль диска майже плоский, а на задній частині диска немає слідів будь-якого кріплення. Зовнішня сторона диску прикрашена зображеннями із золотих пластин. У центрі диска домінують дві золоті пластини, кожна з яких приблизно 100 мм у поперечнику. Одна — круглої форми, а інший — півмісяць. Поверхня диска додатково прикрашена маленькими круглими тонкими золотими плямами (діаметром 10 мм), яких спочатку було 32. Дві з них було видалено, а одну трохи відкореговано, щоб звільнити місце для двох тонких

золотих смужок, вигнутих у дуги. Одна з цих дуг зараз відсутня. Коротша вигнута золота смужка розміщена вздовж обода між двома довгими золотими дугами [2, s. 7–20].

Небесний диск з Небри — одна з найважливіших археологічних знахідок, зроблених на рубежі століть. Одразу після презентації артефакту науковій спільноті розгорілися дискусії стосовно автентичності виробу та питання часу його виготовлення і функціонування. Частина дослідників одразу пристала на думку, що виріб є підробкою. Згодом, після детального аналізу металевого складу виробу та усіх обставин його знаходження, у науковому суспільстві окреслилося два основних погляди на походження диску. Перший – що виріб слід віднести до доби бронзи, до II тис до н.е [3, p. 89–122]. Другий – що знахідка відноситься до ранньозалізного часу, тобто до I тис. до н.е [4, s. 1–22]. На сьогодні, більшість дослідників схиляється до першої думки.

Багато дискусій розгорнулося стосовно призначення цього артефакту та трактовки зображення. Майже одразу після повернення диска з Небри до Німеччини було висловлено припущення, що круглі золоті пластини, які прикрашають зелений корозійний бронзовий диск, являють собою зірки, сонце та місяць. Згідно однієї версії, він демонструє найдавніше відоме у світі конкретне зображення астрономічних явищ. Але інші археологи сумніваються, чи диск взагалі представляє карту зоряного неба. Вважають, що це може бути лише химерним зображенням небесного явища. Згідно із ще однією версією, диск являє собою якийсь інструмент, схожий на сонячний циферблат. У цій інтерпретації центральне коло символізує Сонце. Дуги по обидві сторони диска представляють моменти заходів сонця в різні періоди року [5, s. 1–42].

Згідно В. Шлоссера, дві золоті дуги, що обрамляють край Диска, можуть показувати, як далеко схід і захід сонця переміщуються вздовж горизонту від одного сонцестояння до наступного. Кожна з них охоплює 82–83 градуси обода, що точно відповідає розмаху дуг сонячного сходу та заходу на горизонті для широти городища Міттельберг, який, як він стверджує, не міг виникнути випадково.

Його погляд певною мірою підтверджується унікальним розташуванням Міттельберга в ландшафті. Звідти захід сонця досягає найпівнічнішої точки (під час літнього сонцестояння) за Брокеном, легендарною вершиною гори Харц, що знаходиться на відстані 75 км, висотою 1142 метри [5, s. 1–42].

Дві золоті периферійні дуги на диску (одна з яких відсутня) можуть представляти частину небесної тверді, яка завжди була окремою в стародавній космології. У деяких народних віруваннях небесний обрій сприймався як зроблений із чистого золота, яке можна було побачити, коли небо освітлювало блискавка [6, p. 327–344].

Ще одним припущенням стосовно використання диска, було таке що оскільки диск, вірогідно, був знайдений разом із мечами, можна припустити, що колись він прикрашав церемоніальний щит, що належав особі високого рангу. Однак на поверхні диска немає слідів порізів, які б свідчили про те, що він використовувався в бою. Не виключалась його церемоніальна приналежність. Оскільки вважається, що багато скарбів із мечами приносяться богам на знак вдячності за перемогу після битви, диск, як і обладунки, знайдені з ним, могли бути запропоновані для цієї мети [2, s. 7–20].

Таким чином, диск із Небри є унікальною, автентичною знахідкою. Найбільш вірогідним часом її датування є II тис. до н.е. Найбільш дискусійними питаннями залишаються питання його призначення та трактування зображення. Отже, більш повне розкриття інформаційного потенціалу цієї знахідки залишається справою майбутнього.

Література

1. Meller H. 2004. Die Himmelsscheibe von Nebra. In Meller H. (ed.). *Der Geschmiedete Himmel*. s. 22 – 31.
2. Meller, M. 2002. Die Himmelsscheibe von Nebra – ein frühbronzezeitlicher Fund von aussergewöhnlicher Bedeutung. *Archäologie in Sachsen-Anhalt*, Band 1, s. 7 – 20.
3. Pernicka, E., Adam, J., Borg, G., Brüggemann, G., Bunnefeld, J.-H., Kainz, W., Klamm, M., Koiki T., Meller, H., Schwarz, R., Stöllner, T., Wunderlich, C.-H., Alfred Reichenberger, A. 2020. Why the Nebra Sky Disc Dates to the Early Bronze Age. An Overview of the Interdisciplinary Results. *Archaeologia Austriaca*, Band 104, p. 89 –122.

4. Gebhard, R. Krause, R. 2020. Critical comments on the find complex of the so-called Nebra Sky Disk. *Archäologische Informationen*, 43, Early View, published online 3. Sept. 2020, s.1 – 22.
5. Schlosser, W. 2002. Zur astronomischen Deutung der Himmelscheibe von Nebra. *Archäologie in Sachsen-Anhalt*, Band 1, s. 1–42.
6. Erdész, S. 1961. The World Conception of Lajos Ami, Storyteller. *Acta Ethnographica*, 10, p. 327–344.

Гірна Наталія Мирославівна

кандидат історичних наук, доцент
кафедри українознавства Львівського
національного медичного університету
імені Данила Галицького

СТИЛЬ ВАСИЛЯ НАГІРНОГО В АРХІТЕКТУРІ ТА ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ

Без імені Василя Нагірного неможливо досліджувати сакральну архітектуру Галичини від останньої чверті XIX до 20-х років XX століття, український кооперативний рух і зародження української готельно-ресторанної справи. На його рахунку понад 200 збудованих церков і каплиць, півсотні громадських і приватних будівель, парафіяльні будинки, майже два десятки організацій, які реально покращували життя українців до рівня найпрогресивніших країн того часу.

Василь Нагірний народився 11 січня 1848 року на Львівщині, що становила тоді окремий коронний край «Королівство Галичини і Лодомерії» у складі Австрійської імперії. Родина була доволі заможною, але хлопець рано осиротів [2, С. 106]. Закінчивши народну школу, він розпочав навчання у Львівській академічній гімназії, але змушений був заробляти приватними лекціями. «Часи ходження до вищих клас реальної школи належать до найприкріших часів мого життя. Мені майже зовсім забракло усього, що потрібно не тільки для науки,

але і до життя. Я не мав ані одної книжки, ані що з'їсти. Не раз жилося кілька днів сухим горохом, купленим за кілька крейцерів. Під час тріскучої зими я ходив в легкій, майже літній одежині. Теплішу одежину, що я мав, позичив я пізньої осені одному товаришеві, який спав на Високому Замку, та він не віддав її мені» [6, С. 73].

У 1871 році Василь Нагірний вступив до Львівської технічної академії (нині – Національний університет «Львівська політехніка» - Н.Г.), але через дуже скрутне матеріальне становище також читав лекції у приватній гімназії професора Ю. Тшашновського, викладав рахунки і руську мову. На заощаджені гроші після першого року навчання він виїхав до Цюриха. Там записався на підготовчий курс до Політехніки, а в 1872 році розпочав навчання на відділі будівництва, де здобув фах архітектора. Упродовж десяти років Василь Нагірний жив і працював у Швейцарії, обіймаючи різні посади у державному та приватному секторі, які були пов'язані з архітектурою і будівництвом. Зокрема, останні чотири роки перед поверненням до Львова майстер входив до складу «будівельного уряду в Цюриху», був головним архітектором міст Вінтертуру і Цюриху.

«Чи діжду я того, коли й наша країна позбудеться непрошених опікунів і так устроїться, як ця маленька Швайцарія?», - записав у щоденнику В. Нагірний, захоплений працьовитістю, ощадністю та ввічливістю швейцарців [1, С. 4]. Тому 1882 року він повернувся у Галичину і невпинно намагався створити Швейцарію вдома, упроваджував швейцарський досвід організації суспільно-громадського життя, головним вважав спрямувати розрізнені сили українців у корисне русло.

У Львові Василь Нагірний опинився у вирі політичних і громадських подій. Найперше він подав В. Барвінському – редакторові щоденної української газети «Діло» статтю «Як собі люди у нужді помагають» [3]. Із того часу архітектор став постійним дописувачем «Діла», редактором часопису «Нове дзеркало», видавав окремі брошури «Дещо про лад в громаді», «Порадник для крамниць», у яких детально пояснював правила і закони економіки, кооперації, громадського урядування тощо [5, С. 26].

На другому народному вічі у 1883 році Василь Нагірний виступив із доповіддю про шляхи економічного розвою та переваги економічної самоорганізації українського народу. Цю доповідь йому допоміг підготувати Іван Франко, котрий краще знав економічні реалії Галичини. До слова, якийсь час Франко навіть мешкав у квартирі, що винаймав Нагірний по вулиці Лінде (нині – вулиця Ф. Ліста у Львові – Н.Г.), бо постійно перебував під наглядом поліції і не мав до кого звернутися по допомогу [6, С. 15].

У 1883 році Василь Нагірний заснував перший український кооператив «Народна торгівля», де селяни не лише збували продукцію і товари, але й навчалися правил ведення торгівлі, страхове товариство «Дністер», яке спочатку відшкодовувало збитки від пожеж, а згодом – від усіх майнових втрат, «Народну гостинницю» - фактично першу українську інституцію, яка стала займатися розвитком готельної справи, ресторанного і каварняного сервісу [5, С. 25-26].

Видатний українець, маючи тепер солідний капітал, вкладав його у розвиток української справи, тому Василь Нагірний є прикладом національної еліти, котра працює для свого народу і дбає про піднесення рідної землі. Як інтелектуал, він подавав ідею створення, укладав статут, купував або винаймав кам'яницю, якийсь час був директором чи головою, а тоді, переконавшись у життєздатності проєкту, випускав його у самостійне життя. І одразу брався за наступний проєкт, - загалом Василь Нагірний заснував або був співзасновником понад двадцяти українських економічних і громадських установ.

Водночас із громадською роботою Василь Нагірний працював як архітектор. Кожна четверта церква Галичини побудована за його проєктом. Майстер витворив своєрідний архітектурний стиль. Дослідники називають авторський стиль Нагірного новітньою галицькою школою сакрального будівництва. В основі його храму – візантійська традиція, знана ще з часів Київської Русі, де кожна споруда мала від однієї до п'яти бань. Аби краще пізнати візантійський стиль, у 1883 році В. Нагірний поїхав оглядати храми Києва, зокрема комплекс Києво-Печерської Лаври. «Цей стиль так недбало практикують на заході в викладах з історії

архітектури. В моїй практиці, як архітекта, бажав я бодай у дечому перенести цей стиль в Галичину, одначе матеріальні середники наших сільських громад на те не дозволяли, бо тут завжди йшло про те, щоб церковна будівля була обширна, але дешево коштувала», - так описував архітектор своє стильове бачення і проблеми церковного будівництва у газеті «Діло» [4, С. 2]. Тому йому доводилося переконувати замовників у мистецьких перевагах візантійських форм. За основу своєї першої церкви у с. Малий Яричів неподалік Львова В. Нагірний взяв головний візантійський храм – Софійський собор у Стамбулі.

Характерно, що архітектор проектував і дерев'яні, продовжуючи традиції народного будівництва, і муровані церкви. Мурованих було більше, серед них найдосконалішим творінням, на думку істориків архітектури та мистецтвознавців, є мурована церква Св. Юрія у Яворові [5]. Фактично майстер першим почав на професійному рівні створювати оригінальні форми української сакральної архітектури, поєднував візантійські традиції та український обряд.

Залежно від матеріальних можливостей громади В. Нагірний проектував одно-, три-, пятибанні церкви, проте кожна з них вирізняється своєю вишуканістю та неповторністю форм. Архітектор був високою дисциплінованим та вимогливим до робітників. Задля їх постійного працевлаштування В. Нагірний заснував Товариство українських робітників «Сила», що виконувало будівельні роботи на його проєктах. Для того, щоб підготувати висококваліфікованих майстрів своєї справи В. Нагірний разом з І. Трушем, М. Грушевським і Ю. Панькевичем у 1898 році зорганізував у Львові «Товариство для розвою української штуки», очолив його і визначив мету: «Витворити руську школу штук красних» [3, С. 1]. Це була перша в Галичині українська організація, що дбала не лише про розвиток українського мистецтва, але й про працевлаштування і добрий заробіток її членів. Товариство розташовувалося у кам'яниці НТШ і відкрило малярську робітню, де виконувалися роботи «з обсягу артистичного малярства, різьбарства і золотарства після композицій, а саме: образи релігійні до іконостасів, вівтарі, хоругви, плащаниці, а також картини до кімнат: історичні портрет из натури і фотографії,

краєвиди, побутові тощо». У робітні виготовляли з дерева кивоти, іконостаси, вівтарі, образи, хрести, сповідальниці, проводили роботи золотарські, внутрішні прикраси церков, а також розробляли проекти церков і каплиць. За висловом самого В. Нагірного, «до створення нового стилю треба геніїв мислі, треба можних покровителів їх і треба цілих століть часу» [3, С. 1]. Власне, він був і геніальним майстром, і фундатором, який створив новітній стиль українського сакрального будівництва, що зберігається на століття.

Василя Нагірного можна порівняти з людиною доби Відродження, адже він так гармонійно зумів поєднати і використати свої багатогранні здібності, знання та досвід. У ньому переплелися добре серце та висока мораль зі світлим розумом, воля і прагнення до поступу, до праці задля свого народу з вірою у майбутнє цього народу.

Література

1. Архітектор, який хотів побудувати Швейцарію в Галичині. // Волинь. 26 лютого 2018. № 2 (1125). С. 4.
2. Енциклопедія історії України. : у 10 т. / за ред. В. Смолія. Інститут історії НАН України. К. Наукова думка. 2013. Т. 10. Т – Я. С. 106.
3. Нагірний В. Товариство для розвою руської штуки. // Діло. Львів. 1898. Ч. 218. С. 1.
4. Нагірний В. Кілька слів в справі будівель церковних. // Діло. 1905. Ч. 225. С. 2.
5. Нога О., Яців Р. Мистецькі товариства, об'єднання, угруповання, спілки Львова 1860 – 1998. Л.: «Українські технології». 1998. С. 25-28.
6. Нагірні, Леви: історія родини. Статті, спогади, наукові розвідки, матеріали. // Матеріали міжнародної конференції «Нагірні, Леви: історія родини». / Упорядники: Х. Лев, Н. Філевич, В. Лев. К.: Софія. 2000. 211 с.

Дубяга Андрій Павлович

Завідувач відділу національного
виховання, позашкільної та
громадянсько-історичної освіти
Донецький обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти

ОБРЯДОВІСТЬ ПОХОВАНЬ ЗІ ЗБРОЄЮ ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

Скотарі-кочовики, якими були представники донецько-донської катакомбної культури, залишили по собі дуже мало поселень. Культурний шар на таких поселеннях доволі незначний, тому значно ускладнює дослідження цієї археологічної культури. У цьому випадку саме поховання стають основним джерелом з вивчення катакомбної культури доби середньої бронзи. Звичайно, поховання являє собою дуже специфічне джерело, адже є віддзеркаленням релігійно-міфологічних уявлень людей, проте з іншого боку є дуже інформативними.

Поховальний обряд є сталою категорією, яка фактично не змінюється з плином часу. Саме цей обряд було покладено в основу диференціації катакомбної культури провідним фахівцем С.Н. Братченком. У якості головного критерію для відокремлення окремих культур науковець визначив поховальну споруду, позу небіжчика, поховальний реманент і супровідні елементи обряду. Локальні варіанти донецько-донської катакомбної культури автором виділено на основі статистичних показників насиченості керамічного комплексу [1, с. 30].

Виходячи з того, що обрядовість поховань є знаковою, доцільно проаналізувати особливості обрядовості поховань зі зброєю, які здебільшого ідентифікуються в якості військових поховань, і провести порівняльну характеристику із статистичними відомостями по культурі в цілому. Збройний комплекс катакомбної культури складається з луку зі стрілами, кам'яних сокир-

молотів, бронзових сокир, булав, наконечників списів/дротиків. Поховання зі зброєю часто розглядаються в якості соціально значимих, тому проведення порівняльного аналізу обрядових елементів є надзвичайно актуальним. Фіксація зброї в похованні має розумітись у двох вимірах: по-перше, це ритуальне покладання зброї, по-друге, фіксація зброї в якості знаряддя поранення. Хоча останні також пропонується розглядати в якості поховань осіб, що дотичні до військової сфери [2, с. 134].

В основу аналізу покладено 2018 поховань донецько-донської катакомбної культури, 99 з яких містили зброю. Відзначимо, що здебільшого поховання катакомбної культури є впускними у раніше створені кургани. Ті випадки, коли поховання є основними, заслуговують на особливу увагу, адже спорудження кургану вимагає значних витрат часу та фізичної сили, отже характеристика основне/впускне поховання є однією з ключових.

Для загального масиву основні поховання складають 5,6%, у той час як серед поховань зі зброєю цей показник фактично вдвічі більший і складає 11%. Ця обставина свідчить, що військові мали високий статус у суспільстві донецько-донської катакомбної культури. Також у якості важливої характеристики є диференціація одинарних чи парних поховань. У загальному масиві відсоток одинарних поховань складає 73,9%, у той час як для поховань зі зброєю цей показник набуває значення 82,8%. Враховуючи, що на спорудження одинарного поховання витрачається більше часу та фізичних сил (у розрахунку на одну поховану особу), можна говорити про те, що і за цією ознакою поховання зі зброєю вирізняються із загального масиву.

Стосовно орієнтації небіжчиків відносно сторін горизонту жодних статистично значимих корелятив виявлено не було. Лише зазначимо, що найменш поширеним типом орієнтації є орієнтація на північ. Тож на сьогоднішній день говорити про особливості орієнтації відносно сторін горизонту військових чи пересічних поховань недоцільно. Відзначимо, що подібні особливості зустрічаються в бабинській культурі, де небіжчиків обернуто обличчям до півночі.

У цьому науковці вбачають релігійний аспект, а саме обернутись до «країни мертвих» [3, с. 263-264].

Також відсутня будь-яка кореляція відносно пози небіжчика. Модальною позою небіжчика є слабозібрана на правому боці. Саме в такий спосіб було поховано 47% небіжчиків.

Іншою важливою обрядовою характеристикою є наявність такого ритуального компонента, як підсипка вохрою. Зазначимо, що вохра в похованнях несе суто релігійно-світоглядну функцію. У середньому за вибіркою показник фіксації вохри у похованнях складає 51,9%. Водночас у похованнях зі зброєю цей показник дуже сильно різниться. Відтак у похованнях з луками показник фіксації вохри сягає найвищого рівня – 90% поховань містило вохру, у похованнях із сокирами-молотами фіксація вохри на рівні 66,6%, з булавами – 75%, списами/дротиками – 44%. Таким чином, за винятком поховань зі списами/дротиками частота фіксації вохри у похованнях зі зброєю значно перевищує середньостатистичні показники за вибіркою та може слугувати додатковим маркером значимості воїнів у катакомбному суспільстві.

Порівняльний аналіз обрядовості поховань зі зброєю засвідчує, що такі поховання вдвічі частіше виступають основними для курганної споруди та є одинарними. Ці показники свідчать, що статус воїна у суспільстві донецько-донської катакомбної культури не був пересічним. Натомість жодних обрядових особливостей щодо орієнтації небіжчиків відносно сторін горизонту та способу покладання в поховальну камеру не зафіксовано. За таким, безперечно, важливим показником, як фіксація вохри також відмічаються статистично значимі відмінності, а саме: у похованнях зі зброєю фіксація вохри набагато більша, проте ця характеристика є справедливою не до всіх компонентів збройного комплексу. Наприклад, у похованнях зі списами/дротиками цей показник нижче середньостатистичного. Можна зробити висновок, що за окремими компонентами поховального обряду поховання зі зброєю вирізняються, що дозволяє не тільки розглядати поховання зі зброєю в якості непересічних, а й розуміти такі обрядові

елементи, як планіграфічні показники, кількісні показники похованих у якості ключових маркерів для соціальної диференціації катакомбного суспільства. Водночас підсипка вохрою швидше за все несе винятково релігійно-світоглядне навантаження. Отже, статистичні показники, що вирізняються за цим компонентом потребують більш детального дослідження.

Література

1. Дубяга А.П., Литвиненко Р.О. Донецько-донська катакомбна культура С.Н. Братченка. *Південний архів. Випуск XXXVIII*. 2022. С. 28-32.
2. Иванова С.В., Цимиданов В.В. Воинство в ямном обществе Северо-Западного Причерноморья. *Древности*. 2004 С. 133-140.
3. Литвиненко Р.О. Північ у поховальній обрядовості людності Дніпро-Донської бабинської культури. *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України. Матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С.Н. Братченка*. Луганськ, 2012. С. 262-271.

Дяченко Дмитро Генадійович

молодший науковий співробітник
відділу археології Києва, Інститут
археології НАН України

НОВА ЗНАХІДКА МЕТАЛЕВОГО ЗООМОРФНОГО ПОТИЛИЧА ПЛІТІ З МОГИЛЬНИКА ОСТРІВ У ПОРОССІ

З 2017 року Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України проводить планомірні археологічні дослідження середньовічного ґрунтового могильника Острів, розташованого на першій надзаплавній терасі правого берега р. Рось поміж селами Пугачівка та Острів Білоцерківського району Київської області. Популяція некрополя репрезентована групою східнобалтійських мігрантів XI ст. [9, р. 269–250]

На превеликий жаль, територія цієї унікальної пам'ятки використовується в якості сільськогосподарських угідь. В результаті багаторічної оранки та систематичних пограбувань значна кількість поховальних комплексів, котрі неглибоко запушені у потужні гумусовані нашарування раннього залізного віку, пізньоримського та ранньослов'янського часу, мають незадовільний ступінь збереження. Необхідно вказати на ефект діяльності землерийних тварин, що також позначається на цілісності комплексів. Внаслідок негативного впливу перелічених факторів, серед підйомного матеріалу чи індивідуальних знахідок в культурних шарах трапляються артефакти, котрі можна асоціювати з інвентарем з пошкоджених або зруйнованих поховальних комплексів.

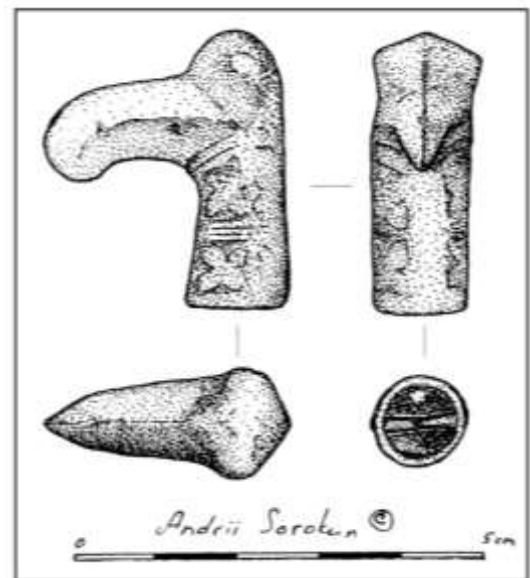
Під час археологічних досліджень східної околиці могильника, у шарі світлого коричнювато-сірого суглинку, на глибині 0,5 м від сучасної денної поверхні було виявлено

металевий елемент знаряддя для управління конем – потилич або ж тильник руків'я пліті зі спеціальним виступом.

Потилич виготовлений шляхом лиття у розбірній двосторонній ливарній формі. Висота виробу складає 34 мм, ширина – 29 мм, діаметр отвору – 9,3 мм, товщина стінки – 1,2 мм. У порожнистому трубкоподібному тулубі розташовувався короткий поперечний металевий стержень, призначений для кращого кріплення дерев'яного руків'я, залишки якого також зафіксовано всередині. З кожного боку виробу виділені стилізовані округлі вічка розмірами 4,2×5,0 мм. Виступ оформлений у вигляді дзьобу птаха з загнутим донизу краєм.

На нижню частину тильника нанесений орнамент у вигляді двох розеток з чотирьох пелюсток квітки обрамлених у прямокутник, розташованих двома горизонтальними смугами. З кожної сторони потилича розташовується по два таких зображення. Трохи вище за розетки, попід дзьобом в напрямку очей та потилиці нанесені неширокі смужки, що додатково підкреслюють зооморфну стилізацію виробу. Зображення на поверхні значно затерті, що може свідчити про тривалий час використання предмету.

На поверхні задньої частини потилича зафіксовано залишки тканини, що збереглась завдяки металевим окислам. Подібне явище доволі часто зустрічається на бронзових елементах одягу та прикрасах, виявлених в поховальних комплексах могильника Острів, що додатково свідчить на користь походження даного виробу з одного із пошкоджених захоронень некрополя.

Найближчу аналогію острівському екземпляру становить знахідка з культурного шару XII–XIII ст. городища Межотне, розташованого у верхній течії р. Лієлупе, в ареалі західнобалтського племені земгалів на території сучасної південної Латвії [11, ірр. 123–124]. Також доволі близький зразок, однак

з більш стилізованим орнаментом, було виявлено під час археологічних досліджень в Остріві Ледницькому в 2009 р. Знахідка датована рубежем XI–XII ст. [10, s. 164–166]. Ще один схожий екземпляр, проте з більш деталізованими елементами оздоблення, походить з терен Київщини, однак достеменна інформація про його контекст і датування невідома [3, рис. 42].

Усі чотири предмети об'єднує подібність параметрів та орнаментациї. Дана зображальна традиція притаманна оздобленню металевих деталей поясів й тяжіє до виробничих осередків Середнього Подніпров'я [5, с 80]. Власне, на цей регіон як вихідну точку розповсюдження металевих тильників плітей у вигляді голови хижого птаха – орла чи грифона - вказує більшість дослідників.

Нещодавно співробітниками Національного музею історії України було здійснене спеціальне дослідження середньовічних тильників «канчуків» з території Східної Європи [6, 54–71]. Ними ж створено найбільш повний нині каталог кістяних та металевих потиличів зі спеціальним виступом, всього 131 екземпляр. Бронзові тильники у вигляді голови птаха трапляються на території середньовічної Польщі, південно-східної Балтії, Південної та Північно-Східної Русі, поширені у Поволжі, на землях Волзької Булгарії [6, с. 62–65; 8, s. 31]. Варто зазначити, що екземпляри, котрі зустрічаються в західній частині окресленого ареалу мають більш уніфіковані параметри і є подібними до нашого зразку, в той час як матеріали з Поволжя більш різноманітні.

Спрямувавши увагу до більш східних регіонів, стає очевидним, що використання зооморфних металевих елементів знярядь для управління конем було значно поширене на теренах Євразії у IX–XI/XII ст. В матеріальній культурі народів Передуралля та Західного Сибіру в чималому обсязі трапляються тильники руків'їв плітей та жезлів у вигляді стилізованих або ж достатньо реалістичних зображень оленів та коней [4, с. 182–185; 7, с. 112].

Зважаючи на знахідки дерев'яних руків'їв із зооморфними тильниками, слід констатувати, що для пересічного населення було притаманним використання саме таких виробів у повсякденному житті, котрі, на жаль, в переважній більшості випадків є археологічною рідкістю [2, с. 19–20]. Кістяні,

а тим паче металеві екземпляри, є більш якісними, коштовними та статусними різновидами подібних знарядь. Окрім, власне, утилітарної функції – фіксації руків'я пліті/канчука/нагайки у кисті наїзника - металеві тильники могли виконувати бойові функції у якості ударної зброї, а зооморфна форма та оздоблення різними орнаментальними мотивами мали репрезентувати соціальний статус власника [2, с. 23–24].

Імовірно, популярність зооморфної стилізації у вигляді голови хижого птаха є наслідком візантійських або близькосхідних культурних впливів, що були успадковані південноруськими та болгарськими майстрами у X/XI–XII ст. Власниками плітей, що прикрашалися подібними тильниками, вочевидь, були представники вищих соціальних верств суспільства, військова еліта.

Значну кількість чоловічих поховань могильника Острів становлять комплекси зі зброєю, що свідчить про високий ступінь мілітаризації громади, котра протягом XI – поч. XII ст. забезпечувала функціонування давньоруського городища в ур. Старі Сухоліси та здійснювала контроль над важливою стратегічною переправою через р. Рось. В якості поховального інвентарю трапляються залізні сокири, вістря списів, рідше сулиць – озброєння призначене для ближнього бою воїнів–піхотинців [1, с. 311–317]. Матеріалів, котрі підтверджували б наявність серед похованих воїнів–вершників, допоки не виявлено, що доволі дивно, адже дану популяцію репрезентують переважно представники західнобалтської групи племен (прусів, ятвягів, скальвів, куршів), в суспільстві яких кіннота відігравала надважливу роль.

Знахідка металевого зооморфного потилича пліті дозволяє інакше поглянути на цю проблему, котрий разом із такими деталями чоловічого костюму, як масивні підковоподібні фібули з потовщеними «копитоподібними» закінченнями [1, с. 308], опосередковано свідчать про значення коней в культурі населення, котре залишило могильника Острів.

Література

1. Баранов В. І., Івакін В. Г. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017–2019 рр.) // *Археологія і давня історія України*, 2020. № 2 (35). С. 300–320.
2. Калініченко В., Пивоваров С. Металеve зооморфне навершя бойової пліті з Чорнівського городища XIII ст. // *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, 2022. Вип. 49. Том 1. С. 17–24.
3. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII ст. *Археология СССР. Свод археологических источников*, 1973. Вып. Е1–36. 122 с.
4. Крыласова Н. Б. Урало-сибирские зооморфные навершя рукоятей плетей. *Археология Арктики: материалы международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию открытия памятника археологии «Древнее святилище Усть-Полуй»*, г. Салехард, 27–30 ноября 2012 г. Екатеринбург, 2012. С. 182–187.
5. Мугуревич Э. С. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв.. Рига: «Зинатне», 1965. 176 с.
6. Осипенко М. С. Тильники канчука зі спеціальним виступом XI–XIII ст. (за матеріалами Національного музею історії України) // *Археологія*, 2021. №1. С. 54–71.
7. Чемякин Ю. П. Средневековые навершя жезлов с зооморфными окончаниями // *Уральский исторический вестник*, 2017. №4 (57). С. 111–120.
8. Kotowicz P. N. Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopanństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка*, 2006. №571. С. 18–47.
9. Shiroukhov R., Baranov V., Ivakin V., Kozak O., Borysov A., Carnap-Bornheim C., Kienle L., Krause-Kyora B., Meadows J., Saleem K., Schuermann U., Kozakaitė J., Miliuskienė Ž. Baltic Migrants in The Middle Dnipro Region. A Comparative Study of the Late Viking Age Archaeological Complex of Ostriv, Ukraine // *Medieval Archaeology*. 2022. №66 (2). P. 221–265.
10. Tabaka A. Znależisko ozdobnego zakończenia rękojeści wczesnośredniowiecznej nahajki z Ostrowa Lednickiego // *Archeologia Polski*. 2013. T. LVIII, z. 1–2. S. 163–170.

11. Vilcāne A. Pātagas kātu atradumi Latvijā. Arheoloģija un etnogrāfija. Rīga, 2011. №25.
Lpp. 117–136.

Зимовець Роман Віталійович

Кандидат філософських наук, науковий співробітник Відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

Ократенко Віталій Миколайович

Заступник директора ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України. ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

**ПОЯСНИЙ ГАЧОК З ЧЕРКАСЬКОГО БИШКИНУ:
УНІКАЛЬНИЙ АРТЕФАКТ СКІФСЬКОГО ЧАСУ
З БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ**

У фондах КЗ «Зміївський краєзнавчий музей» зберігається унікальний артефакт скіфського часу – щитковий поясний гачок-застібка, оздоблений зооморфними зображеннями, що походить з села Черкаський Бишкін, на лівому березі Сіверського Дінця, південніше районного центру - міста Зміїв (рис. 1).

Гачок відлито з олов'янисто-свинцевої бронзи і покритий темно-зеленою патиною (таблиця 1). Він складається з підпрямокутного щитку та стрижня, що загинається в кінці на 180°. Щиток дещо звужується у напрямку стрижня і слугує основою для зооморфної композиції. Стрижень оформлений у вигляді скульптурної фігурки хижака, «що припав до землі» всіма чотирма лапами; його

гіперболізовані язик та передні лапи закручуються, перетворюючись на стилізований дзьоб хижого птаха - класичне оформлення скіфських гачків-застібок. Зі зворотного боку щитка - Т-образний штифт для закріплення на ремені. Довжина гачка: 12,3 см.; довжина щитка: 6,2 см.; висота щитка: від 4,1 до 5,8 см.; висота штифту: 1,1 см.

Хижак на стрижні має витягнутий тулуб та велику голову. Передні лапи - тонкі, непропорційно довгі, витягнуті під головою. Вони переходять безпосередньо у круглий у перетині гачок. Задні лапи - тонкі, підтиснуті під тулуб. Їх нижня частина передана насічками-кігтями (по чотири на кожній лапі). Передні і задні лапи зігнуті під гострим кутом та переходять в передані високим рельєфом лопатки та стегна, які виступають за верхній контур тулубу. Голова - середньої довжини, з дещо приплюснутим носом. Очі не позначені. У звіра довгі вуха пелюсткової форми, з лінією-западиною вушної раковини. Паща відкрита. З неї стирчить гіпертрофований язик, який переходить безпосередньо у дріт гачка. Грива та хвіст відсутні.

На щитку зображено сюжет, достатньо розповсюджений у скіфському звіриному стилі: хижий птах, що дзьобає та пазурить рибу. Незвичності йому надає одна важлива деталь: зверху на рибі показана змія, притиснута лапами хижого птаха. Всі фігури представлені строго профільно. Птах має середнього розміру підтрикутне крило та відносно великий підпрямокутний хвіст, за розміром практично рівний крилу. Тулуб завершується маленькою голівкою з непропорційно великим та довгим дзьобом, поділеним на верхню та нижню частини. Око показане невеликим заглибленням. Дзьоб впирається у голову риби в районі її ока. Дві ноги птаха стоять на рибі, притискаючи до неї змію. Змія показана рельєфною лінією, вона ніби лежить зверху на рибі. Її хвіст має невеликий вигин, око помічене вдавленою крапкою, паща - лінією. Риба - відносно великого розміру з чітко позначеною головою з круглим оком та ротом. Плавці не позначені.

Оригінальною є стилістика зображення. Фігури птаха та риби розмічені косими вдавленими лініями, що перетинаються, утворюючи сітку з рельєфних

ромбів, яка покриває майже всю поверхню їх тулубів і надає всьому зображенню геометризovanого вигляду. Вочевидь, в такий спосіб майстер прагнув передати оперення птаха та луску риби. Виключення складають хвіст та ноги птиці, оформлені косими лініями, що не утворюють ромбів, та гладкі голови істот. Ефект геометризації посилюється і рамкою, що оточує сюжет утвореною рельєфною лінією. Зовнішня сторона рамки, яка водночас є периметром щитка, оздоблена короткими косими рубчиками.

Нам не відомі поясні гачки, які б втілювали сцену хижого птаха, що пазурить рибу та гачки, стрижень яких був би оформлений у вигляді повнофігурного хижака. Тим більш дивовижним є поєднання обох цих елементів в одному виробі. Досить рідкісним є і морфологія гачка, де замість звичного фігурного зооморфного зображення у «широкій частині» розташований щиток, що слугує основою для зооморфної композиції. Однак розгляд конструктивних особливостей гачка, художніх рис зображення хижака на стрижні, стилістики передачі фігур птаха та риби дозволяє виявити художній зв'язок цього виробу з певними групами предметів і їх хронологічними пластами та пов'язати з населенням, що проживало на відповідних територіях в цей період.

З точки зору морфології та стилістики зображень нам відомий лише один подібний щитковий гачок, що походить з Керчі [10,LXXXV:3] (рис. 2). Він також складається з підпрямокутного щитка, який дещо звужується у напрямку стрижня гачка та, власне, самого гачка у вигляді дуже стилізованої пташиної голівки. Схожим є і оздоблення щитка по периметру косими рубчиками. Щоправда, у керченського щитка - це подвійні рубчики, спрямовані як назовні, так і в середину, до сюжетної композиції. Стрижень гачка керченського виробу, що передає стилізовану пташину голівку, є коротшим за стрижень гачка з Черкаського Бишкіну. Гачок має залізну основу, покриту золотою накладкою. На щитку методом штамповки зображено двох вершників - таврів або сарматів у поєдинку [10, с. 9]. В.І. Гуляев вважав, що керченський щитковий гачок з конструктивної точки зору є пізнішим щодо зооморфних гачків з довгим стрижнем і обережно датував його самим кінцем IV–рубежем IV-III ст. до н.е.[4, с.189].

У нашому ж випадку стрижень гачка достатньо довгий. Хоча форми щитків та стилістика зображень на обох щитках (попри їх сюжетну відмінність) є досить схожими: деталі фігур вершників та їх коней також показані косими лініями та рубчиками. Безумовно, майстри, що виготовляли обидва гачки, орієнтувалися на один і той самий конструктивний прототип та використовували спільні стилістичні прийоми.

З поховань 14/1 та 112/1 могильнику Глинне у Нижньому Подністров'ї походять 2 залізні гачки, подібні за конструктивними особливостями (підпрямокутний щиток, відносно короткий стрижень) до розглянутих вище. [12, рис. 14: 10, 368:12]. Поховання датуються останньою чвертю III - першою чвертю II ст. до н.е. [12, с. 965-966]. Відсутність зооморфних зображень вказує на зникнення скіфського звірино-стилю до цього часу при збереженні морфології більш ранніх гачків з Криму та Сіверського Дінця.

Аналогії хижаку, розташованому на гачку, добре відомі у серії пізньоскіфських золотих гривень, що походять переважно з Причорноморського Степу та Кримського півострова (рис. 3). Хижаки прикрашають кінці гривень з курганів Апан-Сарчи, Куль-Оба (Крим), Ковалівка, Чортомлик - північно-західна та південно-західна камери, поховання 3 Гайманової Могили - срібна гривна, покрита золотим листом, поховання 2 кургану 22 біля радгоспу Червоний Перекоп (Північне Причорномор'я), кургану 8 групи «П'ять братів» Єлизаветівського могильнику (Північне Приазов'я) і кургану 487 біля Капітанівки (Дніпровське Лісостепове Правобережжя) [8, табл: 32: 1-3; табл. 33: 1-4]. Ці пам'ятки датуються, переважно, другою половиною IV ст. до н.е. [8, с.45].

На всіх цих зображеннях ми зустрічаємо схожий лаконічний образ хижака з тонким витягнутим тулубом, підтиснутими задніми та витягнутими під головою передніми тонкими довгими лапами та прижатими до потилиці вухами, як правило без гриви. Хоча в жодному з цих випадків немає повної аналогії хижаку з розглядуваного гачка. На гривнях з Червоного Перекопу, Чортомлика та Апан-Сарчи представлені більш реалістичні зображення котячого хижака з короткою мордою (пантери або левиці). В інших зображеннях (Ковалівка,

Гайманова Могила, Капітанівка) наявні риси як котячого, так і вовчого хижака. За характерними рисами (довгий тонкий тулуб, лапи, вуха), хижак з Черкаського Бишкіну більшою мірою нагадує вовка. Але водночас у нього відносно короткий приплюснутий ніс. Беручи до уваги непропорційно довгі кінцівки, язик-гачок, задні лапи з гіпертрофованими кігтями, цей образ має риси фантастичного звіра.

Щодо зображення на щитку, то сюжетна сцена хижого птаха, що дзьобає та пазурить рибу, є досить розповсюдженою у скіфському звіриному стилі V-IVст. до н.е., охоплюючи Степову та Лісостепові зони Геродотової Скіфії та Північний Кавказ. Щоправда, ці зображення не були виявлені на Сіверському Дінці до цього часу. Вони оформлюють бронзові бляхи - деталі кінської вузди, золоті обкладки дерев'яних посудів і ритонів, золоті нашивні бляхи [6, с. 627-634]. Як вже зазначалося, цей сюжет раніше не зустрічався на поясних гачках.

З точки зору стилістичних паралелей на особливу увагу заслуговує передача луски риби та оперення птаха рельєфними ромбами. Вона відома по декільком предметам (рис. 4). Це золоті налобники у вигляді риби з кургану (1897-1898 рр.) біля с. Вовківці, IVст. до н.е.[6, с. 1668:2] та фантастичної істоти з кургану 1 (розкопки С.А. Мазараки 1897 р.) біля тих самих Вовківців, друга чверть-друга половина IVст. до н.е. [9,с. 90], золота обкладинка дерев'яного гребня з кургану 32/32 у с. Мастюгино на Середньому Доні, IV ст. до н.е. [5, с. 69]. Такого ж роду ромбічною сіткою покрита частина залізного гачка, оформленого у вигляді голови вовчого хижака у профіль з кургану 11/16 біля Мастюгино, IVст. до н.е.[5, с. 75]. Тобто, у IV ст. до н.е. у Посуллі та на Середньому Доні ми зустрічаємо коло зооморфних образів (риба, хижак, фантастична істота), в оформленні тулубу яких використовується ромбічна сітка. Окрім того, ромбічною сіткою покритий тулуб птаха на завершенні кістяної булавки з поховання 4 кургану 7 у с. Займо-Обрив у Нижньому Подонні. А.Р. Канторович датує цей виріб ранньоскіфським часом [6, с. 641]. Але датування здійснюється за непрямими показниками особливостей самого виробу, тож можна припустити і більш пізню хронологію цього зображення.

Відповідно до найбільш повної на сьогодні збірки поясних гачків В.І. Гуляєва, з 62 предметів 28 походять з Середнього Дону, 17 - з території Волго-Камського регіону, 5 - з Нижнього Подоння, 4 - з Нижнього Поволжя, по 2 - з Криму, Нижнього Подніпров'я, Сіверського Дінця та Північного Кавказу [4, с. 85-91]. До цього слід додати 2 гачки з Криму, не враховані дослідником [7, с. 43:5; 86:2] та гачок з поховання 1 кургану 3 могильника Глинне у Нижньому Подністров'ї [12, рис. 28: 9]. А також відзначити, що, окрім двох яскравих зооморфних гачків з с. Старий Салтів та Шестакове на Сіверському Дінці [2, рис. 118: 8,9], з цього ж регіону походять ще 2 дротовидних або хрестовидних гачки, які можуть бути визначені як умовно зооморфні - за дзьобовиднозагнутим завершенням. Це гачок з с. Веселе, Харківського району [13: рис.1:4] та Черкаського Бишкіну [1, с. 171, рис. 1]. Отже, основна частина цього різновиду скіфських артефактів однозначно локалізується на Середньому Подонні. Водночас поясні гачки, хоч і у відносно невеликій кількості, відомі у басейні Сіверського Дінця, Нижнього Подоння, Північного Причорномор'я і Криму, що, вочевидь, позначає лінії комунікацій населення пізньоскіфського часу.

Сюжет на щитку та зображення хижака на стрижні гачка з Черкаського Бишкіну вказують на його приналежність до традицій скіфського звіриного стилю. Разом з тим, особливості стилістики зображень та конструктивні відмінності виробу підкреслюють його еkleктичність. З одного боку, він тяжіє до регіонів Середнього Дону і Посулля («ромбічна» стилістика зображення птаха та риби), з іншого - виявляє зв'язок зі Степовою Скіфією і Боспором (зображення хижака та морфологічні особливості виробу). Враховуючи конструктивні, сюжетні та стилістичні деталі, а також аналогії, ми вважаємо обґрунтованим датувати гачок з Черкаського Бишкіну другою половиною IV ст. до н.е.

Література

1. Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н., Чаговец С.А. Первые сарматы на Северском Донце// Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, генеалогія, краєзнавство, археологія. Число 6. Харків: Мачулін 2007. С. 167—175.

2. Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ: ІА НАН України, 2010. 286 с.

3. Гуляев В.И. Антропоморфные поясные пряжки скифского времени из Крыма. КСИИМК 245(I), 2016. С. 185-190.
4. Гуляев В.И. Зооморфные металлические крючки скифского времени в Евразии: каталог и описание. Москва: ИА РАН, 2016. 104 с.
5. Гуляев В.И., Шевченко А.А. Сокровища скифских курганов Среднего Дона. Москва: ИА РАН, 2022. 144 с.
6. Канторович А. Р. Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция: Дис. д—ра ист. наук. Москва: ИА РАН, 2015. 1724 с.
7. Канторович А.Р. Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция): в двух томах. Москва: Издательство Московского университета. Т.2. 2022. 359 с.
8. Петренко В.Г. Украшения Скифии VII-III вв. до н.э. САИ. Выпуск Д 4-5. Москва: Наука, 1978. 144 с.
9. Полидович Ю.Б. Изображение противостояния героя с чудовищем на налобнике из Волковцев и некоторые особенности декора конской узды скифского времени//Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. III. Одесса: Ирбис, 2017. С. 179-183, 190.
10. Ростовцев М. Античная декоративная живопись на Юге России. Атлас. Табл. I-SXII. Санкт-Петербург: издание Императорской археологической комиссии, 1913. 123 с.
11. Синика В.С., Тельнов Н.П. Крестовидные крючки-застежки из скифских памятников Северного Причерноморья//Археологія та етнологія півдня Східної Європи. Дніпро: Ліра, 2016. С. 304-316.
12. Тельнов Н.П., Четвериков И.А., Синика В.С. Скифский могильник III-II вв. до н.э. у с. Глиное. Тирасполь: Stratumplus, 2016. 1096 с.
13. Шрамко Б.А. Курганы у с. Веселое в Харьковской области//Вестник Харьковского университета, 362: серия: история. Вып. 25, 1992. С.110-119;
Бабенко Л.І. Курган 4 поблизу с. Веселе: етнокультурна характеристика пам'ятки//Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого/відп. ред.: С. Посохов. Харків-Котельва: ХНУ імені В.Н. Каразіна; Майдан, 2021. С. 43-49, рис. 1:4.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Поясний гачок з Черкаського Бишкину. (Фото: Р.В. Зимовець, Рис.: Т.В. Менчинська, І.С. Басва).

Рис. 2. Поясні гачки з Черкаського Бишкину (1) та Керчі (2)(без масштабу). (Фото:

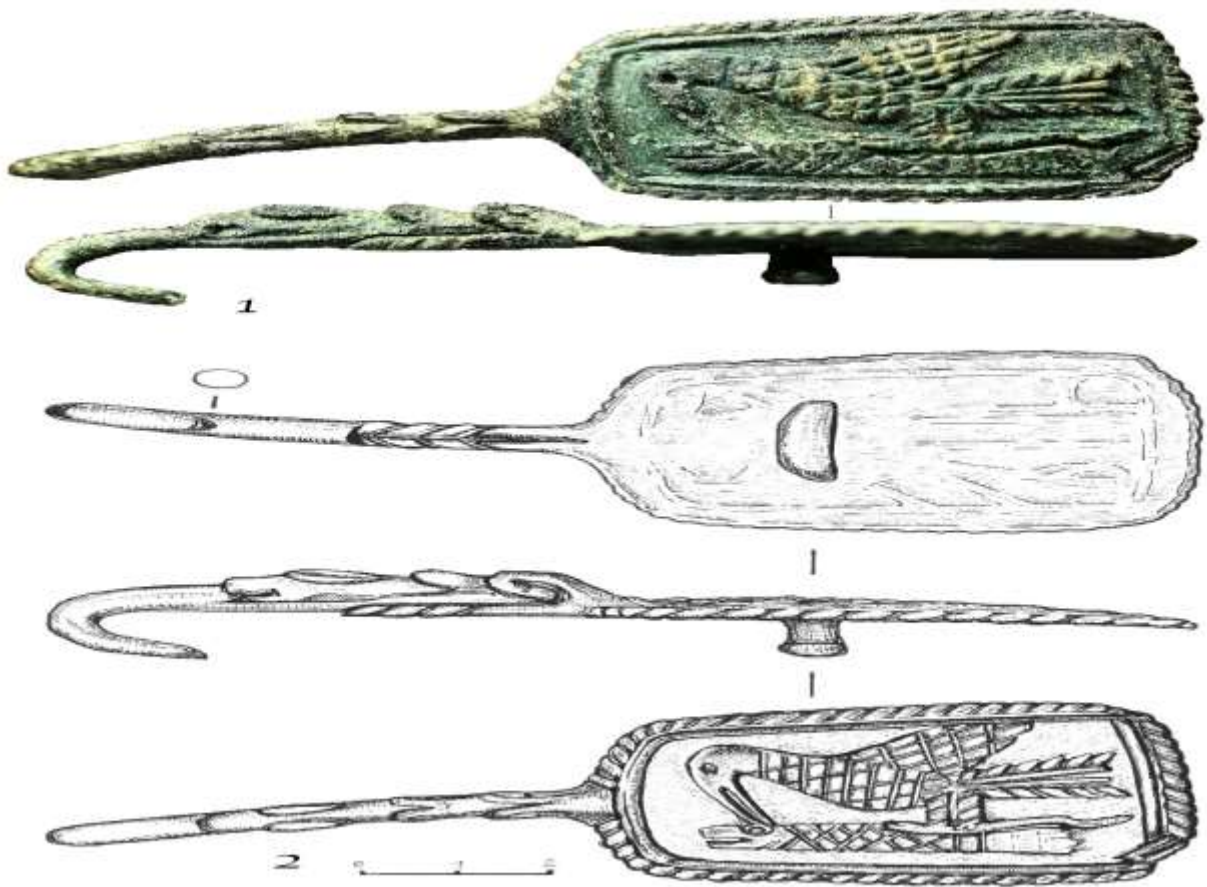
Р.В. Зимовець; за: Ростовцев 1913: табл. LXXXV:3).

Рис. 3. Зображення хижака на скіфських гривнах. 1.- Апан-Сарча; 2 - Ковалівка (без масштабу).
(За: Петренко 1978: табл. 32: 1a,2a).

Рис. 4. Стилїстика зображення тулубу ромбічною сіткою(без масштабу).

1 - Мاستюгино - курган 32/32; 2 - Вовківці(1897-1898 рр.); 3 - Вовківці, курган 1
(С.А. Мазараки, 1897); 4 - Мاستюгино, курган 11/16; 5 - Займо-Обрив, курган 7, поховання 4
(за: 2,5 - Канторович 2015: 1668:2; 1579:1; 1,4 - Гуляев, Шевченко 2022: рис. 30, 43; 3 -
Полидович 2017: с. 90).

Рис. 1

Рис. 2

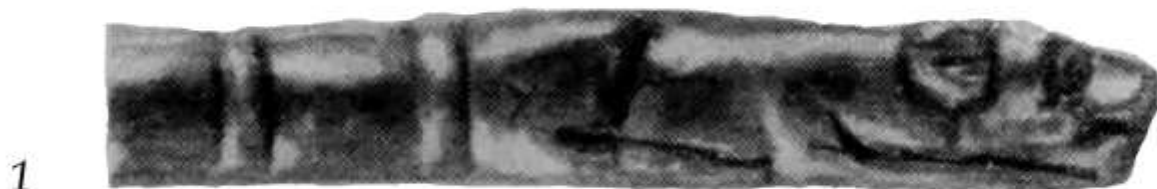

1

2

Рис. 3

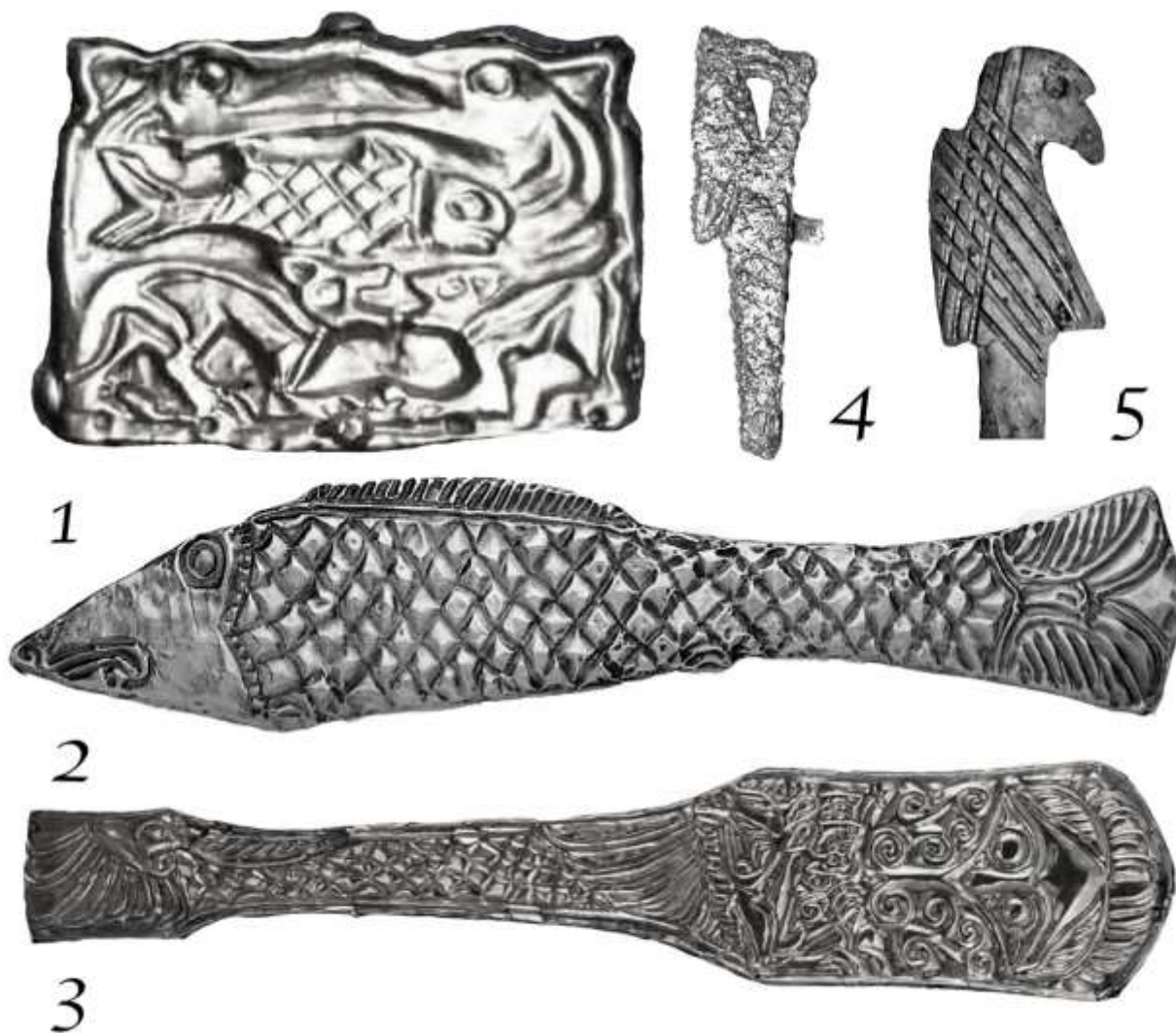
1

2

Рис. 4

ДОДАТОК

Т.Ю. ГОШКО

Старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Таблиця 1. Елементний склад металу гачка.

Ат. номер	Елемент	Концентрація елемента	Поправка
16	S	0,16	0,006
24	Cr	0,042	0,094
26	Fe	0,24	0,121
27	Co	0,069	0,116
28	Ni	0,033	0,126
29	Cu	79,46	0,166
33	As	0,406	0,12
47	Ag	0,138	0,022
50	Sn	11,25	0,108
51	Sb	0,321	0,048
82	Pb	7,88	0,142

Квітковський Віктор Ігорович

кандидат історичних наук, викладач
кафедри історії та суспільно-економічних
дисциплін. Комунальний заклад
«Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ НА ХАРКІВЩИНІ

Історія Харківщини в золотоординській період великою мірою залишається білою плямою. В історіографії затвердилася думка, що після загибелі нечисельних давньоруських пам'яток під час монгольської навали на землях сучасної Харківщини починається майже 300-річний період запустіння – так званого «Дикого Поля». Така концепція була пов'язана, в першу чергу, із поганою вивченістю цього регіону. До початку ХХІ ст. лише на Донецькому городищі були виявлені матеріали XIV ст., що дало можливість Б. А. Шрамко припустити, що після монгольської навали життя на поселенні не припинилося повністю [18, с. 360].

Разом із тим, на території області постійно знаходилися артефакти які відносяться до золотоординського часу. Окремо слід звернути увагу на знахідки монет та монетних скарбів, які з ХІХ ст. продовжуються до сьогодні. Зазначимо, що майже всі монети походять із випадкових знахідок та матеріалів грабіжників і лише частково були введені у науковий обіг. У 2007 р. каталог монетних знахідок золотоординського часу Харківщині опублікували краєзнавці Г. В. Бейдін та М. Н. Григорянц [1, с. 59-67), а в 2017 р. він був доповнений В.Г. Шапошником та Ю.В. Зайончковським [17]. Автори відзначають, що всі знайдені монети датуються від кінця ХІІІ ст. до 20 років ХV ст. Більшість монет – срібні, мідні пули зустрічаються набагато рідше. Всього на території регіону було виявлено 13 скарбів срібних монет деякі з яких налічували декілька сотень та навіть тисяч монет. 10 з цих скарбів зосереджені в басейні р. Уди, правого притоку Сіверського Дінця [17, с. 151-153]. Також, за інформацією цих же

авторів на берегах р. Уди був знайдений й ординських монетний чекан [16, с. 329-335]. Така значна кількість нумізматичних знахідок свідчить про розвинену торгівлю в Сіверськодонецькому регіоні в період ординського панування.

Окрім монет, на Харківщині постійно виявлялися й інші різноманітні старожитності золотоординського кола, частина з яких потрапила до наукового обігу [8; 9; 14; 15].

Але лише з початком ХХІ ст. були виявлені нові пам'ятки цього періоду. В 2006 році в результаті проведення охоронних археологічних робіт було зафіксовано та досліджено багат шарове селище «Олешки» із культурним шаром другої половини ХІV ст. Пам'ятка розташована північніше Харкова на березі р. Харків. Під час розкопок тут були виявлені житлові та господарські комплекси, знаряддя праці, побутові речі, а також 3 срібні монети [19].

У 2008-2009 роках під час охоронних досліджень в історичному центрі Харкова був виявлений культурний шар поселення ХІІІ – ХІV ст. Окрім звичайного поселенського матеріалу, в межах розкопу були знайдені 2 ями із людськими кістками разом із кістками тварин та срібну денгу хана Узбека [2; 3]. В наступні роки під час охоронних розкопок та експертиз в історичному центрі міста також фіксувався культурний шар ординського періоду, що дозволило розширити межі давнього поселення [7].

Поселення «Стромоухово» було виявлено І. В. Голубевою на правому березі р. Уди у 2013 році. З поселення походить скарб срібних монет другої половини ХІV ст. У 2013 – 2014 роках на пам'ятці були проведені шурфування та незначні за обсягом роботи які дали матеріал ХІV ст. [4; 5]. Відзначимо, що згадані вище пам'ятки знаходяться в районі концентрації монетних знахідок.

Шари золотоординського часу були виявлені й на багат шаровому поселенні «Кицівка-1», розташованому на лівому березі р. Велика Бабка, недалеко від її впадіння в Сіверський Донець. Воно було виявлено нами у 2017 році під час шурфування. З 2017 по 2019 роки на пам'ятці проводилися розкопки під час яких вдалося виявити різноманітний побутовий матеріал ординського

часу: металеві предмети, ремінний наконечник, тощо. До цього етапу існування селища відноситься декілька господарських ям та інгумаційне поховання із західним орієнтуванням. Скоріш за все, до цього часу слід віднести і яму, яка містила цілу і колоті на сектори напівсферичні криці чорного металу, які можуть вказувати на близькість металургійного та ковальського центрів до місця розкопок [10; 11]. Поселення територіально тяжіє до відомого за «Книгою Великому кресленню» Каганському перелазу (переправі, броду) через Сіверський Донець, який з'єднував в меридіональному напрямку землі степу та лісостепу і мав, по всьому, стратегічне значення.

Всі перелічені пам'ятки золотоординського часу представляють собою стаціонарні поселення із населенням, що займалося як промислами так і сільським господарством. Це спростовує раніше висловлену тезу про можливий тимчасовий характер заселеності цих територій.

Ще однією маловивченою пам'яткою Харківщини розвиненого середньовіччя вірогідно є м. Ізюм, де Н. В. Сибільовим була виявлена кам'яна плита із арабським написом «повелів зробити це Алі-Ад-дін, син Джемаль-Ад-діна, сина Алі, Тарасі, в день 11 шавваля з місяців 734 р. (1334 р)». На думку Н. В. Сибільова, яку підтримала Т. М. Крупа, на горі Кременець існувала татарська фортеця [13, с. 316]. Окрім того, на північних околицях Ізюма в шарах поселення «Мокрий Ізюмець-1» були виявлені матеріали XIII – початку XIV ст. [13, с. 319-320].

Підводячи підсумки, слід відзначити, що виявлені за останні 15 років пам'ятки золотоординського часу остаточно спростовують історичний стереотип про запустіння території Харківщини з другої половини XIII ст. Також, напевно слід скорегувати і кордон Улусу Джучі, який за Г.А. Федоровим-Давидовим традиційно креслиться південніше Харкова.

Література

1. Бейдин Г. В. Григорьянц М. Н. Клады и монеты Харьковщины. История в памятниках нумизматики. Харьков: Курсор. 2007. 122 с.

2. Голубева І. В. Археологічні дослідження середньовічних пам'яток Харкова у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.* Київ: Інститут археології НАН України, 2009. С. 21–23.
3. Голубева І. В. Дослідження в історичній частині м. Харків у 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* Київ: Інститут археології НАН України, 2010. С. 78.
4. Голубева І. В. Дослідження поселення часів Золотої Орди «Стромоухово». *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.* Київ: Інститут археології НАН України, 2014. С. 245.
5. Голубева І. В. Скарб золотоординських монет з поселення «Стромоухово». *Проблеми історії та археології України. Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції (Харків, 30–31 жовтня 2014 р.)*. Харків: ТОВ «НТМТ», 2014. С. 51–52.
6. Голубева І. В. Дослідження пам'яток розвиненого середньовіччя на території Харківської та Донецької областей. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.* Київ: Стародавній Світ, 2015. С. 226–227.
7. Голубева І. В., Окатенко В. М., Голубев А. М. Дослідження посаду Харківської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.* Київ: Інститут археології НАН України, 2018. С. 244–245.
8. Григор'янц М. Н. Власов К. А. Золотоординський період на Харківщині. *Харківський історико-археологічний збірник. Вып. 6.* Харків: Мачулин, 2010. С. 34–39.
9. Григор'янц М. Н. Желтобрюх А. А. О золотоординском периоде на Харківщині. *Харківський історико-археологічний збірник. Вып. 15.* Харків: Мачулин, 2014. С. 104–112.
10. Квітковський В. І. Свистун Г. Є. Розвідки в Зміївському та Печенізькому районах. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* Київ: ІА НАН України, 2019. С. 247–250.
11. Квітковський В. І. Свистун Г. Є. Дослідження Кицівського археологічного комплексу. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ: ІА НАН України, 2020. С. 201–203.
12. Квітковський В. І. Свистун Г. Є. Дослідження Кицівського археологічного комплексу. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.* Київ: ІА НАН України, 2020. С. 292–293.
13. Крупа Т. Н. Строительство крепости на месте современного города Изюм (Украина, Харьковская область) в период правления хана Узбека: некоторые вопросы без надлежащих ответов. *История и культура Великой степи. Материалы Международной научно-практической конференции.* Алматы: «Шығыс пен Батыс», 2020. С. 315–324.
14. Кулешов Ю. А. Ордынский воинский вещевой комплекс со шлемом из Печенежского района. *Харківський історико-археологічний збірник. Вып. 25.* Харків: Мачулин, 2020.
15. Свистун Г. Е. Шевченко О. А. Золотоординское зеркало из фондов Художественно-мемориального музея И. Е. Репина. *Восточноевропейские древности: сборник научных трудов.* – Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2013. С. 238–244.

16. Шапошник В. Г., Зайончковский Ю. В., Шептуха В. П. Инструменты средневековой монетной мастерской из Харьковской области. *Stratum plus № 6. Pax mongolica u eвразийские потрясения XIII-XIV веков*. 2016. С. 339-345.
17. Шапошник В. Г., Зайончковский Ю. В. К истории Харьковского Поудья в золотоордынское время. *Поволжская археология № 4 (22)*. 2017. С. 147-164.
18. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков: из-во Харьковского госуниверситета, 1962. 401 с.
19. Шрамко И. Б., Задников С. А. Поселение XIV века "Олешки" на Северском Донце. *Стени Европы в эпоху средневековья. Т. 8. Золотоордынское время*. Донецк: ДонНУ, 2010. С. 163–230.

Коцур Тетяна Андріївна

студентка IV курсу ОКР Бакалавр ННІ історії, права та міжнародних відносин, Сумського Державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка
(науковий керівник - к.і.н Осадчий Є.М.)

ДАВНЬОРУСЬКІ ГОРОДИЩА НА ТЕРИТОРІЇ МІСТА КОРОСТЕНЬ

Про історію древлян та їх столицю Іскоростень досить повно розповідається у „Повісті минулих літ”. У дослідників історії Давньої Русі не викликає сумнівів, що написаний літописцем сюжет відображає історичні реалії, пов’язані зі складними процесами взаємовідносин Древлянського князівства та Київської держави.

Поява укріплених градів, наявність „лучних” або „нарочитих” мужів та інституту князівської влади, свідчать про наявність на території проживання племен древлян ранньофеодальної держави. Центральним містом або столицею Древлянської землі був Іскоростень. Такий висновок можна зробити на підставі літописних повідомлень та археологічних досліджень. Проте це був не міський єдиний осередок древлян. Про наявність інших виразно свідчить літописна стаття 946 р. Після невдалого зіткнення з київською дружиною древляни відступили в свої гради та зачинилися в них:” И победиша древляны. Древляне же побьгоша и затворишася в градъхъ своих» [5, с. 25].

Початок зведення укріплень городища літописного Іскоростеня припадає на кінець VII – VIII ст. Саме на цей час припадає початок зародження ранніх міських центрів слов'янських племен. При виборі місця заснування городища слов'яни обирали важкодоступні місця з крутими схилами. Це переважно миси та останці правих корінних берегів річок. Так, городища, які входили до інфраструктури Іскоростеня, розташовані саме на останцях правого корінного берега, займаючи верхівки скельних гранітних виступів. Центральним городищем, яке можна ототожнити з резиденцією древлянського князя, є перше, розташоване в урочищі Красна Гірка. Воно найбільше за площею та має складну систему укріплень. Городище складається з трьох частин: дитинця та двох ярусів оборони (берма 1 та берма 2). Дитинець городища – місце, де розташовувався княжий терем, займає найвищу частину гори-останця, має круті схили з граніту. Нажаль, у 30-х роках ХХ ст. ця частина найбільше постраждала під час функціонування гранітного кар'єра. Не виключено, що по периметру воно було укріплене дерев'яною стіною. Про це може свідчити горіле дерево, яке було виявлене на бермі 2 під час досліджень 2008 р. [3, с. 113 – 114].

Наступним ярусом оборони є берма 2. Вона розташована у північній частині городища. Має вигляд майданчика шириною 3 – 5 м з крутим схилом. По краю берми 2 простежено залишки стовпової конструкції стіни, яка реконструювалася як мінімум тричі. Укріплення берми 2 згоріли у пожежі 946 р. Нижче розташована берма 1 – найпотужніша та основна лінія оборони міста, яка складалася з глибокого V – подібного рову та дерев'яної стіни на валу. Дерев'яна стіна з зовнішнього боку була укріплена камінням, яким було обкладено не лише зовнішній схил валу, а й внутрішній бойовий хід. Саме тут під час археологічних досліджень було виявлено залишки одного або кількох штурмів Іскоростеня військами княгині Ольги. Серед обвуглених дерев'яних конструкцій стіни знайдено численні наконечники списів, стріл, бронзові бляшки від поясів та фрагменти черепів та фаланги пальців, що свідчить про запеклий штурм міста. Після пожежі, яка охопила дерев'яні укріплення, частина з них обвалилася в рів, де знайдено велику кількість зброї та срібних прикрас, дуже дорогих як на той

час. Досить оригінально було вирішено проблему з водою для жителів міста під час облоги. Гранітна основа гори, на якій побудовано Іскоростень, виключала можливість риття колодязя. Тому у східній частині городища, де укріплення підходять близько до річки, було збудовано додаткову стіну, яка захищала доступ до води. В'їзд до городища розташований у північно-західній частині. Він збудований так, що підніматися прямо неможливо, треба їхати серпантинном, який проходив спочатку бермою 1, а потім піднімався на берму 2. Це, з одного боку, полегшувало транспортування вантажу, а з іншого - ускладнювало доступ нападників до дитинця [4, с. 223 – 224].

З усіх боків городище оточене водою: річкою Уж та струмком, її правою притокою. З південного боку Іскоростень був захищений невеликим городищем-супутником. Воно розташоване в місці, де проходив суходільний шлях до Іскоростеня. Городище 2 має невеликі розміри. Його заснування скоріш за все синхронне або трохи пізніше, ніж городище 1. Круті гранітні схили роблять невелике городище практично неприступним. З напільного боку був улаштований широкий в'їзд, який проходив понад валом. Таким чином, нападники опинялися між прірвою та валом, з якого захисники вели обстріл з луків. Під час археологічних досліджень було досліджено частину дерев'яної конструкції фортечної стіни зі слідами пожежі. Знайдені матеріали досліджень свідчать про те, що городище 2 загинуло одночасно з першим, і життя на ньому не відновлювалося [6, с. 168].

Городище 3 розташоване в центрі міста, воно найбільш постраждало під час будівництва на цьому місці підземного командного пункту у 30-ті роки ХХ ст. Під час будівельних робіт укріплення та культурний шар на майданчику були зруйновані. Городище округлої форми по периметру було укріплене дерев'яною стіною, з напільного боку валом та ровом. Нижче по схилу було зроблено ескарп, висотою 3 – 4 м. Городище 3 розташоване у стратегічно важливому місці – переправі через Уж та на дорозі до Овруча. Археологічні дослідження 20-х років минулого століття та сучасні розкопки показали, що третє городище не постраждало під час облоги Іскоростеня. Саме сюди Ольга

перевела вцілілих жителів Іскоростеня і заснувала тут один зі своїх опорних пунктів – погостів [2, с. 176].

З часу приєднання древлянської землі до Київської держави змінюється традиція військового зодчества. На місце багаточасним та багатоярусним городищам зі стінами типу „столпіє” приходять невеликі за площею округлі городища. Будівництво їх починається у XI ст. і місця для їх розташування обираються з урахуванням державних потреб – на перехрестях торгових шляхів, поблизу переправ та ліній оборони. Такі городища відомі на території Житомирської області. Відсутність археологічних досліджень на них не дозволяє у повній мірі охарактеризувати їх оборонний потенціал, але за аналогією з іншими городищами, які досліджені поблизу Києва, Посульської оборонної лінії та інші дозволяють зробити висновок про їх устрій.

Зазвичай давньоруські військові архітектори використовували технологію будівництва городищ, які б не залежали від особливостей рельєфу. Так, у XI ст. з'являються невеликі круглі фортеці, які були розташовані як на високих корінних берега так і на низьких ділянках заплави. Основою таких укріплень були вал та рів. Рів, округлий у перетині, застосовувався як по периметру, так і лише з напільного боку. Земля, яка виймалася з рову, використовувалася для насипання валу. На вершину валу встановлювалися кліті – дерев'яний зруб квадратної форми, який заповнювався землею, або часто використовувався для господарських споруд. Не виключено, що саме у XI ст. Городище 3 мало саме такі укріплення. Вони дозволяли модернізувати та розширяти площу городища, якщо виникала потреба. Кругла форма городища дозволяла вести обстріл нападників з луків та метати списи по всьому периметру. Такі городища проіснували до середини XIII ст., коли навала монголо-татар знищила переважну більшість укріплених пунктів Давньоруської держави.

У другій половині XIII – на початку XIV ст. Городище 3 перебуває у запустінні. Після кількох перемог литовців над військами Золотої Орди землі Дніпровського Правобережжя входять до складу Великого Литовського князівства. Матеріали цього періоду, виявлені під час розкопок на городищі,

свідчать про те, що в цей час на городищі відновлюється життя. Нажаль, на території Правобережжя досліджено невелику кількість замків литовської доби. Невелике городище з дерево-земляними укріпленнями, скоріш за все, входило до складу Київського князівства, а після його ліквідації - до Київського воєводства.

У XVI – XVII ст. укріплене поселення на р. Уж відоме під ім'ям Коростень і мало магдебурзьке право. На території навколо замку починає рости відкрите поселення. Матеріали цього періоду виявлені у центрі міста. Укріплення замку поновлюються, але вони залишаються дерево-земляними. Кам'яного замку, зважаючи на невеликі розміри містечка, не збудували.

В цей період на території Речі Посполитої отримує поширення західноєвропейська традиція військової архітектури. Замки перебудовуються та отримують чіткі геометричні обриси з кутовими виступами-бастіонами. По кутах та у стратегічно важливих місцях будуються вежі, стіни укріплюються тарасами та обламами. З поширенням вогнепальної зброї та артилерії роль дерев'яних укріплень на Правобережжі поступово зменшується, поступаючись місцем кам'яним та цегляним.

На території Коростеньського замку у XVII ст. існувала дерев'яна церква, поряд з місцем розташування з якої у 2006 р. було виявлено залишки підземних галерей. Підземелля не було досліджене археологами, але за наданою будівельниками інформацією можна припустити, що на території замку у XVII ст. було закладено підземний монастир. Такі монастирі широко відомі на території України. Монастир складався з центральної галереї та бокових виступів-келій. Ходи були прориті у верхньому шарі лесоподібного ґрунту мали аркоподібне склепіння та ніші у стінах. Монастир, вхід до якого починався зазвичай у церкві, мав як релігійне значення (у ньому мешкали ченці), так і військове (тут могли переховуватися захисники та мирні жителі під час облоги) [6, с. 168].

На початок XVIII ст. замок втрачає своє військове значення, дерев'яні укріплення не реконструюються і згодом руйнуються. З цього часу Коростень перетворюється на невелике повітове містечко Російської імперії.

Література

1. Баженов О. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII століть. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2009. С. 304.
2. Звіздецький Б. А. Городища IX-XIII ст. на території літописних древлян 2008. С. 176.
3. Звіздецький Б.А., Польгуй В.І., Петраускас А.В., Осадчий Є.М. Дослідження Іскоростеня 2005 – 2008 рр. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць / [ред. Г.Ю. Івакін, Б.В. Магомедов, В.В. Москаленко, О.П. Моця та ін.]. Коростень, 2008. Т. I. С. 113 – 117.
4. Петраускас А. В. Короткі підсумки роботи Житомирської археологічної експедиції (1988 – 2015 рр.) // Археологія і давня історія України. К., 2017. С. 223-229.
5. Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянной историко-археологической комиссией Академии наук СССР. Лаврентьевская летопись. Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. Издание второе. Л.: изд. АН СССР, 1927. Т. 1. 267 с.
6. Скуратівський В. І. Історія стольного града Коростеня. Коростень: «Тріада С», 2005. С. 168.

Кудінов Дмитро Валерійович

доктор історичних наук, професор
кафедри історії України, Сумський
державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

ЕСКІЗИ ГЕРБІВ ДЛЯ СУМСЬКОГО ПОЛКУ ЙОГАННА БЕКЕНШТЕЙНА

В історії української геральдики чільне місце займає проблема геральдичних символів Слобожанщини. При цьому її насичення багато в чому зумовлюється етапністю герботворчості. Це особливо притаманне для м. Суми. Мабуть, найцікавіший фрагмент його геральдичної історії – пропозиція ескізів гербів для Сумського полку 1734 року. Саме розкриття обставин їх розробки й складає мету даного допису.

Царювання імператриці Анни Іоанівни (1730–1740) виявилось для України черговим наступом на автономію Гетьманщини і права Слобідських полків.

У 1732 р. у Сумах розташувалася Комісія з влаштування Слобідських полків, що різко обмежила козацькі права в регіоні. Барометром цих змін стала нова символіка Слобідських полків і міст. Заміна старих козацьких прапорів на нові, даровані, була частиною задуму російського уряду щодо поступової реорганізації козацьких полків у регулярні частини імператорської армії. В указі імператриці «О учинении в Слободские полки и регулярные роты на знамена гербов» очільнику Комісії генерал-лейтенанту князю Олексію Івановичу Шаховському наказувалося «в Слобоцкия полки и в регулярные роты сделать по представлению ево генерала и ковалера знамена а каким гербам быть сочинить в Военной Колегии и Герольдмейстеру и для того в те места ежели какия ведомости потребны будут ту сообщить ему обстоятельно» [2; 4, с. 98].

На початку 1734 р. за розпорядженням князя були зібрані відомості про зовнішній вигляд полкових та сотенних знамен Слобідської України. В одному з листів, адресованому харківському полковнику Г. Квітці, князь Шаховський розпоряджався «учинить Вашему благородию обстоятельную ведомость по ниже писанному в полку Вашем Знамена и прапоры имеютца каких материй и цветов и величиною також и с каких именно украшением описав со всяким обстоятельством» [6, с. 120]. До відомостей наказувалося додати кольорові малюнки полкових та сотенних прапорів. Сумчани вислали найбільшу кількість малюнків – 11 з 38, отриманих О. І. Шаховським [1, с. 27].

У тому 1734-му році О. І. Шаховський подав на адресу уряду запит про розробку нових прапорів для Слобідських полків. До прохання додавалися п'ять зошитів із малюнками полкових і сотенних знамен. За наказом уряду від 31 липня 1734 р. на Військову колегію та герольдмейстера покладалося створення нових прапорів, печаток і гербів Слобідських полків. Передбачалося, що їх розробкою займуться фахівці Герольдмейстерської контори. Герольдмейстер П. Т. Квашнін-Самарін звертався до Військової колегії з проханням надати конторі загальну інформацію про населені пункти Слобожанщини: «оние Слободские полки как званьями и по которым городам именуются, и в тех полках и ротах на знаменах прежних гербы, також и в городах, по которым оные

полки именуются, печати какие были ль», оскільки, зауважував посадовець, «безоного показания вновь сочинить гербов не можно, понеже означенных городов в Слободских пяти полках в каком оные в состоянии и прежних их гербов какие были на знаменах в Герольдмейстерской Конторе не имеется» [1, с. 28; 4, с. 98, 100]. З цією ж метою була надіслана премеморія в Академію Наук і запит у Москву в Канцелярію герольдмейстерських справ (створена у 1722 р. при Московській сенатській конторі з тією ж метою, що і Герольдмейстерська контора в Петербурзі).

Проте далі переписки між відомствами робота не просунулася. Герольдмейстерська контора не змогла виконати завдання через відсутність власного архіву, сховища та художників. Тому Військова колегія змушена була перекласти справу складання полкової символіки на Академію Наук Російської імперії: «Тогож сентября 12 дня по определению Военной Колегии велена присланныя при той промеемории ведомости и рисунки отослать в Дессианс Академію и велеть оным полкам по правилам геролдическим зделать новыя гербы по состоянию тамошних местъ и для разсмотрения прислать рисунки съясными о всемъ написаниемъ в Военную Колегию немедленно» [4, с. 100].

Зазначені труднощі віддзеркалювали зміни, що відбулися в суспільно-політичному житті Російської імперії в 1720–1730-ті роки. Був ліквідований Головний магістрат (1728 р.), а з ним – фактично й сама ідея самоврядування міст, що відкладало питання створення міських символів на невизначений термін. Уряд приділяв мало уваги герботворенню і навіть розігнав живописців у Герольдмейстерській конторі. Компетенція створення гербів покладалася на Військову колегію, що нерідко виявлялася безпорадною у вирішенні складних геральдичних завдань і змушена була звертатися до цивільних спеціалістів, зокрема, до професорів Академії Наук.

У роки правління Анни Іоанівни визнаним спеціалістом із геральдики був автор книги «Стисле введення в геральдику й в мистецтво складання гербів», радник із геральдики, член комісій зі створення знамен для морських полків, доктор права при Російській АН, німець Йоганн Симеон Бекенштейн

(Бекенштайн) [5, с. 230; 7, с. 65–67]. Саме йому і доручили розробити прапори з гербами на них для Слобідських полків.

У своїй роботі Бекенштейн користувався матеріалами Шаховського. Не маючи уявлення про особливості української символіки, він хибно трактував деякі зображення на Слобідських прапорах як польські герби або їхні елементи і фактично відкинув можливість їх використання: «понеже мне неизвестно, от куду оные гербы, которые от польских фамилий происходят видятся, в знамена пришли, того ради я такожде не знаю в какой силе оные удержаны могут быть» []. Учений також залишився незадоволений описами міст, які надіслала слобідська старшина. Зокрема, Бекенштейн писав: «надеялся я о том состоянии в помянутой ведомости некоторое известие найти но очень мало полезного увидел, потому что о первом тамошнем городе немного упомянуто (мається на увазі місто Суми – авт.), а о прочих четырех объявляется что они в таких же обстоятельствах находятся как и первой...» [4, с. 90].

Незважаючи на брак інформації, доктор Бекенштейн швидко впорався з роботою. 14 листопада 1734 р. він подав Військовій колегії «Мнение профессора Бекенштейна о учинении новых гербов, в Слободские полки по состоянию тамошних мест, и присланных знамен», яке містило 41 малюнок з прапорами і гербами полків Слобожанщини. 17 ескізів презентували варіанти герба Сумського полку [3]. Максимальну кількість проектів гербів саме для Сумського регіменту можемо пояснити високим адміністративним статусом полкового центру (на той час Суми по суті були головним містом Слобожанщини), а також більш детальним топографічним описом цього міста, що використовував у своїй роботі геральдист.

За задумом Бекенштейна, міський символ мав відбивати особливості рельєфу, природні умови краю, оборонне значення полкового міста, оригінальну козацьку зброю і характер мешканців регіону. Зокрема, Бекенштейн в «Мнении» зазначав, що «о городе Суме написано, что он сделан земляной на гористом месте, чего ради можно башню на горе представить, за которую две сабли накрест положенныя видны, или несколько на холмиках поставленных знамен, или такожде орла на горе сидящего» [4, с. 90].

Загалом намагання Бекенштейна втілити в гербі індивідуальне обличчя полкового міста заслуговує на повагу. Так, один із варіантів герба має зображення хвилястої стрічки Псла, що йде по діагоналі з правого верхнього кута ліворуч до нижнього. Угорі і внизу по обох «берегах» були розміщені повнолисті зелені дерева. «От названий многих родов дерев, которые в тамошних местах растут, также и от текущих при оных реки никакого изображения принять не можно. Однако ж ежели сие к чему небудь служить имеет, то можно представить текущую наось реку с двумя деревьями», – описував цей ескіз його автор [4, с. 91]. Наступний малюнок відображав герб, що на срібному полі мав фігуру дуба «с висячими в нем желудями», який потопає в густій траві. Врахував Бекенштейн і відомості про розвиток у Сумах садівництва, зобразивши на одному з ескізів стропило з трьома грушами, а на іншому – «две наклоненные пирамиды, носящие вишневую ветвь». Ще один варіант герба містив золотий спис, обвитий виноградною лозою.

Цікавою є анімалістична тематика проектів гербу Сумського полку (п'ять варіантів). На золотому щиті одного з гербів було зображено двох чорних ведмедів, поставлених один проти одного, які тримали передніми лапами по одному червоному прапору на списах. Другий ескіз мав зображення срібного вовка, що вискакував із зеленого лісу. На третьому – дві лисиці, що йдуть у протилежні сторони. На четвертому – «две на хвостах стоящие и по одной малой рыбке во рту держащие щуки...» На п'ятому – золоте поле, усіяне чорними раками («понеже там множество раков находится») [4, с. 91].

Оригінальним є варіант герба, що містить зображення руки, яка виникає з зеленого пагорба в «підощві» щита і на його золотистому полі тримає зелений дубовий вінок. Десниця в геральдиці символізує силу, владу і керівництво. Тож можна тлумачити цю фігуру як підкреслення примату міста Суми над іншими міськими поселеннями Слобожанщини, як резиденції Комісії з влаштування Слобідських полків. Дубовий вінок є символом мужності, сили, стійкості та доблесті, що є актуальним з огляду на військову історію сумського козацтва. Права рука, що стискає вінок, символізує перемогу. Все разом, ураховуючи

обрані кольори «металу» золота, що відповідає багатству, справедливості, великодушності, та «фініфті» смарагда, який уособлює надію, радість та достаток, отримує широке символічне значення: місто, що процвітає, має владний центр, його населення відважно і хоробро здійснює свій військовий обов'язок та перемагає ворогів.

Прототипом сучасного геральдичного символу міста Сум був запропонований Бекенштейном варіант «гласного герба» з двома переметними сумами. Ще один ескіз поєднував у собі гласні символи найбільших міст полку – Сум і Лебедина: на червоному тлі патронна сума, а на ній – лебідь.

Схваливши ескізи прапорів та гербів, Військова колегія передала їх на затвердження до Кабінету Її Імператорської Величності. Кабінет навесні 1735 року прийняв лише одну поправку до Сумських гербів: «в Сумском две сабли синей краской неприлично, того ради надлежит те сабли написать белой краскою...» [4, с. 101]. Саме цей ескіз герба зрештою був взятий за основу як вірогідний символ Сумського полку: на червоному полі дві перехрещені шаблі вістрями вгору, згори п`ятипроменева зірка, знизу – півмісяць рогами донизу. Усі фігури мали срібне забарвлення. Даний варіант максимально врахував традиції козацької символіки, в якій широко використовувалися астрономічні знаки (зірка і місяць), а також зображення зброї.

Проте жоден зі створених Бекенштейном гербів так і не був санкціонований верховною владою. Тривале листування з приводу запропонованих геральдистом гербів між Військовою колегією та Герольдмейстерською конторою зрештою опинилося в архіві. Можемо припустити, що уряд узагалі серйозно не ставився до справи розроблення слобідських атрибутів як окремих знаків військових одиниць. Коли у 1743 р. нова імператриця Єлизавета Петрівна розпустила Комісію з влаштування Слобідських полків, питання про затвердження нової символіки Слобідських полків практично втратило актуальність. Лише за декілька десятиліть потому Суми врешті отримали герб, що і нині презентує це місто.

Література та використані джерела

1. Історія символіки міста Суми / авт. тексту Д. В. Кудінов. Суми: ТОВ «ДД Папірус», 2013. 60 с.
2. Кудінов Д. Старый-новый герб. *Ваш шанс*. 2009. № 14. С. 20А.
3. Кудінов Д. Старый-новый герб. *Ваш шанс*. 2009. № 15. С. 18А.
4. «О учинении в слободские полки и регулярные рота на знамена гербов». *Гербовед*. 1914, июнь-июль. С. 85–107.
5. Манько М. О. Вексилологічно-геральдичні символи Сумського козацького полку та його сотень. *Матеріали IV Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції / Заг. ред. Г. І. Корогод*. Суми: б. в., 2001. Ч. 1. С. 226–234.
6. Однороженко О. А. Козацька територіальна геральдика кінця XVI – XVIII ст. Харків: б. в., 2009. 416 с.
7. Соболева Н. А. Старинные гербы российских городов. М.: Наука, 1985. 176 с.

Кулик Аліна Андріївна

студентка IV курсу ОКР Бакалавр ННІ історії, права та міжнародних відносин, Сумського Державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка
(науковий керівник – к.і.н. Осадчий Є.М.)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗНАХІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ М.КОНОТОП ТА КОНОТОПСЬКОГО РАЙОНУ ПЕРІОДУ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ ТА БРОНЗИ

В наш час часто повстає запитання про те, ким були наші предки і яке було минуле нашого краю. Місто Конотоп та Конотопський район має близько трьохсот пам'яток археології, вони відносяться до різних епох – від кам'яного віку до часів Київської Русі. Це стоянки, поселення, кургани і городища. Однак не вся територія міста та району була досліджена в археологічному плані.

Мета цієї статті – дізнатись, які були проведені археологічні дослідження на території Конотопа та Конотопського району та з якого періоду почалось заселення даної території. Завдання - визначити імена археологів, які проводили

археологічні дослідження на цих територіях та які археологічні пам'ятки періоду кам'яної доби були ними виявлені.

Конотоп – один із історичних центрів Посем'я та Сіверщини. Друге за значенням та населенням місто Сумської області, розташоване на річці Єзуч. Точний рік заснування міста невідомий, але перша писемна згадка про нього датується 1634 роком. У історичному контексті місто стало відомим завдяки Конотопській битві 1659 року, а в культурному – завдяки видатній повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма». Конотоп та його район розташовані на межі лісостепу та мають велику кількість річок[1].

Стоянки доби палеоліту і мезоліту знайдені в села Шаповалівка та Малий Самбір, саме біля цих сіл були знайдені рештки черепа печерного ведмедя, тура, кістки та бивні мамонта – рештки знаходяться в Конотопському краєзнавчому музеї. Найбільша річка, яка тече через район - це Сейм, вона і привернула найбільшу увагу археологів. Другою за величиною є річка Єзуч, по берегах якої були знайдені сліди неоліту[2].

В селах Конотопського району, які розташовані біля річки Сейм, були виявлені знахідки пізнього кам'яного віку. Це села Духанівка, Хижки, хутір Таранський, Лисогубівка. Пам'ятка була відкрита краєзнавцем Б.Филипенком, В.Непріною у селі Лисогубівка, де тривали розкопки 1971-1974 років, було досліджено поселення. Від назви цього села і походить сама назва - Лисогубівська культура, яка закріпилась в Посейм'ї та на середній течії річки Сули. Було зафіксовано залишки трьох наземних будівель житлового призначення з вогнищами, декілька господарських ям та рештки двох поховань поблизу та ймовірно то були святилища. У 2008 році до старих розкопів було додано невеликий розкоп, де було досліджено культурний шар та було знайдено фрагменти кераміки, вироби з кременю та кварциту, також близько 400 фрагментів кісток тварин, також знайдено скребачку[3].

Дослідження у Середньому Посейм'ї проводилися влітку 1997 та 1998. У липні 1997 на поселенні Озаричі, відомому завдяки дослідженням С.Беляєвої, було знайдено уламки посуду ямково-гребінцевого типу, вироби кремінної

індустрії. Під час обстеження берегів р. Липки від с. Дубов'язівки до місця її впадіння в р. Єзуч у м. Конотоп, біля колишнього хутора Парпури, було виявлено залишки поселення. Пам'ятку можна датувати часом пізньої бронзи. У центрі с. Підлипне було зафіксовані в центрі і на околицях села - поселення бронзового віку. Біля с. Таранське на берегах озера Рибного в гирлі р. Сейм у 1998 були зібрані фрагменти ямково-гребінцевої кераміки. При зачистці узбіччя дороги, що перерізує терасу, були виявлені фрагменти посуду епохи неоліту, ямково-гребінцевої кераміки та відщепи кременю з слідами обробки, були виявлені фрагменти кераміки епохи бронзи[4].

Що стосується Конотопа, то археологічні знахідки траплялися на перехресті вул.Кочемазова та Путивльських партизан. Тут у 2009 році було виявлено багатошарове городище, обстежене Євгеном Осадчим. З території городища походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи[4].

Отже, можна зробити висновок, що Конотопщина в археологічному плані досліджена та вивчена мало, але проведені розкопки дають багатий археологічний матеріал, за яким можна говорити, що люди на території Конотопа та району починали проживати в давні часи.

Література

1. Акічев Ш.М. Конотоп на перехресті шляхів. Київ, 2012. 128 с.
2. Непріна. В.І. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України. Археологія, 1982 рік, вип.41
3. Нові дослідження на Лисогубівському поселенні (до питання хронології та культурної приналежності неолітичних пам'яток Північної України) / Є.В. Ногін // Кам'яна доба України. - 2011. - Вип. 14. - С. 189-197.
4. [file:///C:/Users/User/Downloads/0013186%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/0013186%20(2).pdf)

Nikitenko I.S.

Cand. Sc. (Geol.), Associate Professor
orcid.org/0000-0003-4207-2427

Stepanchuk V.N.

Dr. Sci. (History), Senior Research
Fellow orcid.org/0000-0001-6543-
1547

PROVENANCE OF NON-FLINT ARTIFACTS FROM THE UPPER LAYER OF MIRA SITE: ADDITIONAL FINDINGS

The Mira site is an Upper Palaeolithic stratified open-air site. The upper layer represents the remains of a seasonal occupation with a surface construction [4]. It contains a rich flint industry, showing numerous signs of a shortage of stone raw materials [3] and is dated to around 30,000 kyr BP [1]. The lower layer is more poor and contains only flint finds [6].

Several dozens of fragments of non-flint rock were found while investigating the upper layer of the Mira site. The main purpose of this report is to present the results of a study aimed at determining the composition and origin of these materials. The initial hypothesis is based on the notion that they presumably come from the Middle Dnieper region.

V.F. Petrougne assumes a remote origin of the flint raw material for both layers of Mira, which come from different distant outcrops. According to him [5], the data on the source of non-flint rocks found in layer I of Mira are consistent with a mixed origin scenario, including both local and remote rocks. The presence of zeolitised tuffs, actinolites, amphibolites, and further effusives in the assemblage suggests that some exotic non-siliceous rocks may have originated from the Carpathians. On the other hand, sandstone, quartz milonite-ultramylonite, migmatite or gneiss, and possibly quartz-diorite are believed to have local origins.

The examination of few non-flint artifacts from the upper layer was carried out

through the utilization of mineralogical and petrographic methodologies [2]. Thin sections of the rocks were examined with the aid of a polarized microscope. To verify the accuracy of the petrographic analysis of certain specimens, the XRD method was implemented. The establishment of the provenance of the rocks was accomplished via comparative mineralogical and petrographic analysis, which involved the usage of samples from the outcrops, geological surveys, and literary resources.

To determine the origin and composition of non-flint stone products found at the Mira archaeological site, petrographic research was conducted on seven specimens of stones with traces of processing. The research utilized mineralogical and petrographic methods, including the examination of rocks in transparent thin sections with a polarized microscope and verification of analysis with the XRD method. Comparative mineralogical and petrographic analysis was also used to establish the provenance of the rocks by examining specimens of samples from outcrops, geological survey, and literary data.

The results of the petrographic analysis showed [2] that the stones with traces of processing at the Mira site are composed of aplitoid two-feldspar granites, altered dolerite, quartz arenite, quartz rock, amphibolite, and actinolite, which are all typical of the Middle Dnieper area. Petrographic features suggest that the granites, dolerite, and arenite specimens are of local provenance, while the quartz sample likely comes from the Ukrainian Shield. However, the amphibolite and actinolite specimens do not occur naturally in the Middle Dnipro Area, indicating that they may have both local and different origins. Further study involving sample collections from other regions where these rocks are found is required for a more accurate determination of their provenance.

References

1. Hoffecker, J.F., Holliday, V.T., Stepanchuk, V.N., Brugère, A., Forman, S.L., Goldberg, P., Tubolzev, O., Pisarev, I. 2014. Geoarchaeological and bioarchaeological studies at Mira, an early Upper Paleolithic site in the Lower Dnepr Valley, Ukraine. *Geoarchaeology*, 29, 61–77. <https://doi.org/10.1002/gea.21460>

2. Nikitenko I.S., Stepanchuk V.N., Ganotskiy V.I. 2022. On the earliest evidence of the Middle Dnipro area non-flint rocks use. *Scientific Bulletin of National Mining University*, 37 (5), 5-11. <https://doi.org/10.33271/nvngu/2022-5/005>
3. Stepanchuk V.N. 2013. Small opportunities and big needs: Mira Early Upper Paleolithic case of raw materials exploitation (Dnieper basin, Ukraine). *Études et recherches archéologiques de l'université de Liège* 138, 131–154.
4. Stepanchuk V.N. 2021. The surface-dwelling from layer I of Mira site: Main features and interpretations. *L'Anthropologie* 125(4), <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2021.102920>
5. Stepanchuk, V., Petrougne, V., 2005. Raw materials as source for tracing migration: the case of Mira in Middle Dnieper area. *Archaeometriai Műhely* 4, 38 – 45. http://www.ace.hu/am/2005_4/AM-2005-4-STEP.pdf
6. Stepanchuk V.N., Vietrov D.O. 2021. Paglicci 24A1 and Mira II/2: Episode at the transition between the Early and Middle UP. *Quaternary International*, <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2021.02.020>

Оліцький В'ячеслав Олександрович,
кандидат історичних наук,
в.о. завідувача кафедри історії України
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка

КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ М.О. МАКАРЕНКА

Микола Омелянович Макаренко відомий вчений у різних галузях гуманітарних наук, зокрема археології та мистецтвознавстві. Археологія принесла М. Макаренку світове визнання. Проте, в галузі мистецтвознавства вчений має значний науковий доробок, зокрема він займався дослідженням середньовічного монументального мистецтва. Попри те, що постать М. Макаренка достатньо відома, його дослідження залишаються недостатньо вивченими. Те ж стосується і його біографії, зокрема періоду репресій 1930-х років.

В середині 1930-х років в СРСР розпочалася хвиля репресій серед різних соціальних та професійних категорій суспільства, коли за надуманими обвинуваченнями та сфальсифікованими справами переслідувалася велика кількість громадян. В січні 1934 р. XII з'їзд КП(б)У затвердив рішення про перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва. 18 лютого 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про будівництво в Києві комплексу центральних державних установ. Даний комплекс мав бути зведений на Софіївській площі та території Михайлівського Золотоверхого монастиря. Відповідно, дані пам'ятки мали бути знесені. Саме зі спробами більшовиків зруйнувати Михайлівський монастир пов'язане переслідування М. Макаренка.

М. Макаренко виявив активну протидію спробам більшовиків руйнуванню давньоруських пам'яток центру столиці. Він написав у наукові інстанції СРСР та особисто Й. Сталіну листи із проханням відхилити будівництво урядових споруд на місці соборів. Дії М. Макаренка викликали значний резонанс серед наукових кіл. Зокрема, відгукнулися член-кореспондент АН СРСР Д. Айналов, академік архітектури Г. Котов, заввідділом наркомату освіти РРФСР Ф. Кон та ін. [1, с. 7].

Така діяльність М. Макаренка не могла не викликати спроб впливу на науковця з боку тоталітарного режиму. 23 травня 1934 р. постановою Особливої наради М. Макаренка було засуджено на вільне заслання до Казані терміном на 3 роки [3, с. 49]. Дана кримінальна справа прямо вказує, що причиною переслідування була саме діяльність спрямована на збереження Михайлівського монастиря. Науковцю інкримінувалося те, що він у 1934 р. у зв'язку із переїздом столиці до Києва долучився до кампанії, організованої націоналістичними елементами проти знесення Михайлівського монастиря та будівництва на його місці приміщення уряду, використання своїх зв'язків для створення суспільної думки і протидії постанові уряду УСРР [1, с. 7]. Проте, науковця не відразу вислали за межі України, його включили до складу комісії, яка мала надати висновок про знесення Михайлівського монастиря обґрунтовуючи його пізні будівництва. Можна вважати, що завдяки засудженню влада та силові структури

намагалися тиснути на М. Макаренка з метою підтримки урядової постанови. Не зважаючи на розуміння свого становища, мистецтвознавець єдиний із 9 членів комісії не підписав акт засідання від 4 серпня 1934 р. про знесення монастиря. На думку Ю. Коренюка, М. Макаренка вивезли із столиці в період із 28 серпня до 11 вересня 1934 р. [3, с. 49].

24 квітня 1936 р. М. Макаренка було повторно заарештовано органами НКВС ТАРСР за звинуваченням в участі у контрреволюційній фашистській організації. Особливою нарадою у Москві 21 серпня 1936 р. прийнято рішення визнати М. Макаренка винним за ст. 58-10 КК РРФСР з інкримінацією антирадянських проявів у роботі та контрреволюційну агітацію. Особлива нарада винесла вирок про ув'язнення у виправно-трудовах таборах терміном на 3 роки. 29 серпня 1936 р. М. Макаренка було етаповано до Сиблагу у м. Мар'їнськ. Проте, за нез'ясованих обставин рішення було змінено і вчений відбував покарання у виправно-трудовій колонії № 2 м. Томськ [2, с. 22–23].

У 1937 р. в СРСР розгорнувся великий терор, в ході якого відбувалися масові переслідування та розстріли. Вони стосувалися усіх, кого радянський режим навіть потенційно міг підозрювати у ворожому налаштуванні до влади. В ході великого терору переслідування відбувалося зокрема проти колишніх ув'язнених та осіб які відбували покарання. Стосовно останніх, часто порушувалися нові кримінальні справи по яких трійками виносилися вирoki про розстріли. Такою була й доля М. Макаренка. 15 грудня 1937 р. в умовах табору проти нього порушено нову кримінальну справу в обвинуваченні про участь в кадетсько-монархічній контрреволюційній повстанській організації Союз порятунку Росії, яка мала за мету повалення радянської влади шляхом збройного перевороту. 26 грудня 1937 р. трійкою УНКВС по Новосибірській області М. Макаренка визнано винним за ст. 58 ч. 2, 8, 11 та засуджено до розстрілу. 4 січня 1938 р. вирок було приведено в дію. Точне місце розстрілу та поховання не відомі. Протягом 1960–1965 рр. М. Макаренка було реабілітовано за обвинуваченнями 1936 та 1937 років [2, с. 23].

Таким чином, протягом 1934–1937 рр. М. Макаренко був репресований радянським тоталітарним режимом за професійну працю спрямовану на збереження історичної культурної спадщини України давньоруського періоду. М. Макаренко навіть будучи засудженим відмовився співпрацювати із радянським режимом та фальсифікувати висновки комісії пов'язані із знищенням Михайлівського монастиря м. Києва. На сьогодні потребує додаткового вивчення його кримінальне переслідування, проте це становить надзвичайну складність, у зв'язку із тим що кримінальні справи вченого перебувають на території росії, відповідно доступ до них фактично не можливий.

Література

1. Визначний археолог та мистецтвознавець: Бібліографічний покажчик / уклад. В.І. Салогуб. Ромни, 2012. 31 с.
2. Звагельський В. «Істина мусить стояти на першому місці» (До біографій М. Макаренка та М. Ериста). *Сумська старовина*. 1996. № 1. С. 21–27.
3. Коренюк Ю. Микола Макаренко – дослідник середньовічного стінопису. *Студії мистецтвознавчі*. 2007. № 3(19). С. 39–62.

Парфило Богдан Сергійович

студент III курсу ОКР Бакалавр ННІ історії, права та міжнародних відносин
Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка
(науковий керівник к.і.н В. Оліцький)

КЕРАМІКА БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Більське городище – еталонна археологічна пам'ятка Полтавщини та Сумщини, яка існувала в кінці VIII – на початку III ст. до н.е. Городище займає площу майже п'ять тисяч гектарів, що дає уявлення про кількість населення, яке могло проживати на цій території в різні часи.

Важливою складовою серед матеріалів досліджень Більського городища є керамічні предмети. Серед виявлених під час розкопок археологічних

матеріалів значною колекцією представлений саме ліпний посуд, що знайдений у 66 похованнях різних хронологічних груп. Загальна кількість форм, знайдених в цих комплексах – 122. У поховальній обрядовості населення Більського городища використовувалася морфологічно та ж сама кераміка, що й у побуті [3, с. 22]. Виявлений у курганних могильниках посуд представлений, як правило, цілими або графічно реконструйованими формами і нерідко походить з вузько датованих комплексів, що робить його цінним джерелом для типологічної характеристики, допомагає визначити час появи та побутування окремих типів, а також простежити зміни гончарної традиції з часом.

Походження основних елементів гончарних традицій ранньоскіфського часу пов'язане з населенням Середнього Подніпров'я передскіфського часу. Значна частина типів ліпного посуду знаходить аналогії серед матеріалів Жаботинського поселення у Дніпровському лісостеповому Правобережжі та на селищах ворсклинської групи пам'яток в культурних відкладеннях жаботинського горизонту. У середньоскіфський час (кін. VI – другої пол. V ст. до н.е.) відбуваються як кількісні, так і якісні зміни: знижується відсоток поховань з ліпним посудом, відживає традиція виготовлення ряду категорій столової кераміки: черпаків, кубків, корчаг з біконічним та округло-біконічним тулубом, водночас – зникає різьблений геометричний орнамент. Натомість з'являються інші категорії ліпного посуду: глеки великих і середніх розмірів з ручками та без них. Продовжують використовуватися горщики, миски і малі посудини.

Зменшення кількості поховань з ліпним посудом в якійсь мірі компенсується застосуванням у поховальній практиці античного імпорту. В кінці V–IV ст. до н.е. передусім відзначаються зміни кількісного характеру. Не переривається тенденція зменшення загальної кількості поховань з ліпним посудом, при тому, що відсоток античної кераміки в цей період, у порівнянні з попереднім, залишається відносно однаковим. Поряд зі вже відомими формами, у комплексах пізньоскіфського часу з'являються кухлі [2, с.36].

Значна кількість предметів античного імпорту зафіксована в культурному шарі. Матеріал розділено, перш за все, за місцем знахідки: в зольнику та поза його межами. Крім того, розподіл грецького імпорту за глибинами показав, що його можна віднести до двох основних груп, зразки яких знайдені на глибині 0,25–0,75 м та 0,75–1,25 м. [2, с.37]. У зольнику виявлено незначну кількість зразків античної кераміки. В основному це фрагменти столового посуду. Більшість походить з південно-східної частини зольника.

Численні знахідки керамічної пластики – антропо-, зоо- та орнітоморфних статуєток, інших вотивних предметів свідчать про існування у середовищі місцевого населення землеробських культів родючості. На городищі проводилися свята на честь Діоніса, про які згадує Геродот. «Є там святилища еллінських богів, обладнані по-еллінському, із статуями і жертівниками і з внутрішніми дерев'яними храмами. Кожні три року вони справляють свято на честь Діоніса» [1, с. 205]

Доволі цікавими знахідками на городищі є мініатюрні ліплені посудини, які формами нагадують звичайний вжитковий ліплений посуд, але їх розміри за висотою і діаметром тулуба не перевищують 5–6 см. Посудини малих розмірів як правило, виготовлені з одного або двох шматків глини. Найчастіше вони повторюють форму інших груп ліпного посуду, будучи їх зменшеними копіями. Посуд малих розмірів на Більському городищі побутував на протязі всього скіфського часу. Він відомий у матеріалах розкопок Західного, Східного укріплення, поселень Царина Могила, Лісовий Кут. Представлений він і в курганних некрополях Більського городища [4, с.85]

Отже, колекція керамічного посуду, що походить з Більського городища, відображає загальні тенденції розвитку гончарних традицій та є важливим джерелом для вивчення деяких ідеологічних сторін життя населення даного городища. Вивчення античної кераміки цієї пам'ятки дозволило з'ясувати асортимент посуду, що надходив на городище в різні хронологічні періоди, визначити шляхи його ввезення, а також уточнити час проживання населення на різних ділянках такого масштабного поселенського комплексу.

Література

1. Геродот. Історії в дев'яти книгах. К.: Наукова думка, 1993. С.205.
2. Задніков С.А., Гавриш П.Я. *Феномен Більського городища – збірник наук. пр. та мат. конф.* Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, 2020.–С. 36–37.
3. Пеляшенко К. Ліпний посуд з курганних некрополів Більського городища. *Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку: Зб. наук. праць та мат. конф.* К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПК. 2012. С. 22.
4. Феномен Більського городища – 2016: До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б.А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: збірник наук. пр. і мат. конф. К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПК, 2016. С.85.

Петрова Світлана Вікторівна

студентка III курсу ОКР Бакалавр ННІ історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

АСПЕКТИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЕННЯ НА ГОРОДИЩІ В СЕЛІ БОГОЛЮБОВЕ: ПОСЕЛЕННЯ ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ СУМЩИНИ

Археологічні дослідження є основним підґрунтям для устаткування історії України. Згадуючи Сумщину, важливою зоною досліджень є Зарічненський археологічний комплекс. Знахідки поблизу сіл Ніцаха, Кам'янка та Боголюбове підтверджують, що скіфи-землероби заселяли територію на берегах Ворскли в добу заліза. У селі Боголюбове, що входить до Тростянецької ОТГ, є комплекс пам'яток, який складається з трьох городищ, селища та двох курганних могильників. Всі об'єкти розташовані на правому корінному березі річки Ворскла.

Вперше городище згадується у літературі XIX ст. під назвою Кукуєвого. Дійшла вона й до сьогоднішнього дня. У 1938 році на території городища

проведені розкопки під керівництвом П.М.Третякова, внаслідок яких досліджено дві напівземлянки, п'ять господарських та два ґрунтових поховання. Матеріали, що походять із цих комплексів, дозволяють зробити припущення про датування городища та селища XI-XIII ст. У різні роки городище оглядалося експедиціями інших відомих дослідників. [2, с. 185]

Зарічненська експедиція ІА НАН України разом з Музейно-виставковим центром «Тростянецький» в 2020р. продовжила дослідження на території Зарічненського археологічного комплексу. Роботи проводилися на посадах городища Зарічне I, метою яких було одержання інформації про забудову цієї частини пам'ятки. Для перевірки вірогідного місця в'їзду на перший посад і ймовірну наявність тут оборонних споруд було закладено розкоп 1 на місці перепаду тераси вздовж сучасної дороги. У східній частині розкопу зафіксовано конструкції рову — елемент фортифікації, що викопувався перед захисною стіною. Рів йшов із північного заходу на південний схід, тобто вздовж схилу посаду, відтинаючи його від другого підвищення. Зафіксована ширина рову у верхній частині 3 м, стінки похилі й під кутом йдуть до дна, яке має глибину 1,5 м від сучасної поверхні. Вздовж східного схилу рову йде сходинка завширшки до 0,75 м. Її влаштували для запобігання зсуву ґрунту із насипу захисного валу до рову. Саму конструкцію валу не вдалося зафіксувати, адже цю частину посаду неодноразово перебудовували, і насип був повністю знищений. За наявним керамічним матеріалом його можна датувати у межах XII ст. Крім того, рів перестає використовуватись у другій половині XII—XIII ст., оскільки саме цим часом датуються зернові ями, які влаштовували на місці непотрібного на той момент рову. На решті площі розкопу 1 зафіксовано сліди господарської діяльності мешканців городища, а саме глибокі круглі ями для зберігання збіжжя. У заповненні зернової ями XII—XIII ст. було знайдено вироблену з рогу підвіску із зображенням міфічного грифона. Різьблений виріб, виявлений у зазначеному об'єкті, виготовлений з рогової пластини. Його розміри 6,4 × 3,3 × 0,4 см, форма овальна. Основну площину пластини заповнює фантастичне зооморфне зображення. Зображена істота має тулуб хижого звіра

з двома крилами, довгу шию і голову хижого птаха із дзьобом і двома вухами. Наведені характеристики відповідають зображенням орлиноголових грифонів — популярних персонажів стародавнього і середньовічного мистецтва. [1, с. 279]

Активну участь у дослідженні Заріченського археологічного масиву беруть студенти Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету під керівництвом досвідчених професіоналів. В 2021 році студенти 1 курсу в ході археологічної практики досліджували житлово-господарські споруди, елементи фортифікаційних споруд городища, датованого IX-XI століттями періоду Київської Русі. Серед знахідок були ідентифіковані рештки кісток тварин, уламки та фрагменти кераміки, також серед знахідок були археологічно цілий ліпний горщик роменської культури, а серед індивідуальних знахідок - наконечник стріли і металевий виріб(Розкоп 3). Гудзик-гирька, два бубенці, ніж, фрагмент острога, фрагмент хрестика 12ст., кільце від кольчуги (Посад розкоп 1). [3, с. 1]

З 6 липня по 13 було закладено шурф Посад 1 та почато заглиблення на розкопі Посад 1, завершено дослідження розкопу Городище 2: зроблена контрольна зачистка, створено планіграфію та стратиграфію, за допомогою нівеліра зняті глибини та проведена фотофіксація. Розбито розкоп Городище 3 в центрі городища, завершено роботи на шурфі Посад 1. Почато вибирання ям на розкопі Городище 3, На шурфі Посад 2 проведено заглиблення до материка, зроблена зачистка, створено планіграфію та стратиграфію шурфа, потім вибрано ями, проведено нівелювання та фотофіксацію, аналогічно Городищу 3. [3, с. 1]

Цікаво, що знахідки в с. Зарічне свідчать про те, що територія на берегах річки Ворскла була заселена скіфами-землеробами вже в добу заліза та пізніше в період Київської Русі. Це дає можливість глибше дослідити історію нашої землі та зрозуміти, як розвивалася наша культура та цивілізація в давнину. Крім того, комплекс пам'яток у с. Зарічне є унікальною знахідкою та може відкривати нові горизонти для вивчення історії України. Такі дослідження допомагають

збагатити культурну спадщину нашої країни та вивчити її історію з різних сторін.

Список використаних джерел та літератури:

1. Жигола В., Скороход В., Ситий Ю. Дослідження на Зарічненському археологічному комплексі. Археологічні дослідження в Україні 2020/ Болтрик Ю.В.(гол.ред), Буйських А.В., Горбаненко С.А. та ін. К: Науковий журнал 2022. С.279-280
2. Медведєв І. А. Використання історичної спадщини часів Великого князівства Литовського для розвитку туризму (на прикладі Тростянецької ОТГ Сумської області). 2020 С.183-188
3. Петрова С.В. Матеріали звіту археологічної експедиції 2021р.

Півень Максим Максимович

студент IV курсу ОКР Бакалавр ННІ історії, права та міжнародних відносин, Сумського Державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИКІТЕРСЬКОГО КОРАБЛЯ ТА ЇХ СТАН НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Історія досліджень антикітерського корабля почалася навесні 1900 року, коли два човни ловців губок з острова Сімі встали на якір біля острова Антикітери, щоб перечекаати погану погоду. Кілька нирців вирішили подивитися на морське дно біля острова. Піднявшись на поверхню, один з них розповів, що побачив на дні залишки затонулого корабля і показав товаришам підняту ним руку бронзової статуї. У листопаді того ж року капітан судна ловців губок Дімітріос Контос повідомив про знахідку грецькій владі. До острова було відправлено судно грецького королівського військового флоту «Мікалі» для проведення водолазних робіт.

У 1902 році роботи були продовжені. У підсумку в руках вчених виявилися цінні знахідки, серед яких були бронзові статуї, що одержали назви

«Антикітерський Ефеб» і «Голова філософа», а також 36 мармурових скульптур, залишки бронзової ліри, фрагменти виробів зі скла. З корабельного устаткування, крім фрагментів корпусу, археологи виявили кілька свинцевих труб, що служили для зливу води за борт, і частини свинцевої обшивки. Всі знахідки були доставлені в Національний археологічний музей в Афінах.

Наступний етап вивчення затонулого корабля почався в 1953 році, коли там провів нетривалі занурення Жак-Ів Кусто. У 1976 році на запрошення грецького уряду Кусто знову відвідав Антикітеру вже з повномасштабною експедицією, що тривала кілька місяців. Його команді під керівництвом грецького археолога Лазароса Колоноса вдалося підняти з морського дна близько 300 предметів, в тому числі чотири дошки корабельного корпусу, глечики, бронзові та срібні монети, окремі шматки бронзи, скульптури з бронзи і мармуру, частини золотих прикрас. Тоді ж вперше були виявлені рештки деяких людей, які пили на кораблі. Найвідомішою знахідкою, піднятою з дна моря, став так званий «Антикітерський механізм».

З 2012 року робота підводних археологів на місці аварії корабля знову відновилася. Проект «Повернення в Антикітери» був організований спільно міністерством культури Греції та Океанографічним інститутом в Вудс-Холі. Влітку 2014 року вчені за допомогою стереокамер, встановлених на автономному підводному апараті, склали тривимірну карту району аварії корабля. Потім почалися занурення аквалангістів, які зуміли знайти кілька нових артефактів. Але через погану погоду дослідження довелося згорнути раніше запланованого терміну. В 2015 році вдалося працювати довше, і підводні археологи знайшли понад 50 предметів, в тому числі бронзові підлокітники (можливо, частина трону), залишки кістяної флейти, фішки від давньої настільної гри, а також деякі елементи конструкції самого судна.

Сучасне дослідження, проведене у 2012–2016 роках, виявило людські рештки та додаткові невеликі артефакти та заклало основу для п'ятирічної комплексної програми досліджень, яка розпочалася у 2021 році. Школа археології в Греції, Ефорат давнини Евбеї та Женевський університет. У ході

дослідження цього сезону, що завершився 15 червня, команда виявила гігантську голову статуї Геракла — ймовірно, частину знаменитої статуї, виявлену в 1902 році.

Таким чином, дослідження вантажу Антикітерського корабля і самої загадкової частини його вантажу – Антикітерського механізму – триває.

Література

1. Гриньова, Д. А. "Антикітерський корабель: історія дослідження."
2. DAYSThe, S. E. V. E. N. "Antikythera wreck yields more treasures. "Nature 550 (2017).
3. Marchant, Jo. "Human skeleton found on famed Antikythera wreck. "Nature 537.7621 (2016): 462-463.

Покутній Іван Іванович

студент II курсу ОКР Бакалавр ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка (науковий керівник к.і.н. Д. В. Ступак)

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ РОЗВИТКУ ГОНЧАРНОЇ СПРАВИ В СЕЛІ МЕЖИРІЧ НА СУМЩИНІ (КІНЕЦЬ XVII – ПОЧАТОК XX СТ.)

З часу неоліту керамічні вироби стають одним з найважливіших джерел для дослідження історичних процесів. Для багатьох культурних явищ давнини кераміка стає маркером їх особливості, основним джерелом для розуміння специфіки їх розвитку, одним з основних джерел для розуміння рівня їх технологічної розвинутості. Тож інформаційний потенціал кераміки як джерела для дослідження минувшини є надзвичайно високим [1, с. 4]. Важливим джерелом залишається кераміка і для дослідження історичних процесів модерного часу.

Під час освоєння земель Слобожанщини поруч із звичайними сільськими поселеннями виникали і села, розвиток ремісництва в яких призводив до їх виділення з поміж навколишніх населених пунктів. Одним з таких пунктів було село Межиріч, на становлення якого неабияк вплинув розвиток у ньому гончарної справи. В цій роботі стисло розглянемо історію Межиріччя і спробуємо окреслити основні причини, що сприяли розвитку місцевого гончарства.

Село Межиріч виникло на правому березі річки Псел в середині XVII століття, у 1642 році. Воно було засновано козаками, вихідцями з Правобережної України. За народними переказами, першими засновниками були Онуфрій Супрун, два його сини та брат. Згодом в Межиріччю будують фортецю для захисту від кримських татар, а з 1658 року Межиріч стає центром Межиріцької сотні Сумського Слобідського полку. У 1765 – 1780 роках Межиріч був центром комісарства, а згодом став центром Межиріцької волості Лебединського повіту Харківської губернії [2, с. 369,370; 3; 4].

Разом із зміною статусу Межиріччя зростає чисельно: у 1732 році в Межиріччю налічувалося 702 двори і 2663 душі чоловічої статі. У 1864 році населення Межиріччя становило 5894 особи, а перед Першою світовою війною у селі налічувалося 1900 дворів, кількість мешканців села становила 12 тис. осіб [2, с. 372].

Одним із факторів розвитку Межиріччя був розвиток в цьому населеному пункті різноманітних ремесел і в першу чергу гончарної справи. Розвитку цього виду ремесла сприяли значні поклади різних видів глини поруч із населеним пунктом. На 1772 рік в Межиріччю налічувалося 46 гончарів. Гончарі обирали свого старосту, який приймав замовлення, а потім ділив між майстрами гроші, отримані за виконану роботу. Виготовляли простий ужитковий посуд, теракотовий та полив'яний. Асортимент складала горщики, миски, полумиски, макітри, тазки (пасківники), глечики, барила, ринки, банки, кубушки, іграшки-свистунці, зооморфні фігурки з місцевої червоної глини, а також глиняні димарі, які стали однією з візитівок Межиріцького гончарного виробництва [2, с.370; 3; 4].

Особливим видом кераміки, що виготовлялася в Межирічі, була «чорна» (димлена) кераміка. Аналогом для такої може виступати лише гаварецька кераміка [5]. Через особливості технології виготовлення такий вибір дуже міцний, добре тримає вологу. Також на відміну від звичайних виробів, які робилися переважно з червоної або жовтогарячої глини, чорнодимлена кераміка краще орнаментувалася, що надавало їй стильного та привабливого вигляду, користувалася попитом як серед селян, так і серед більш заможних верств населення [3; 4].

Розвитку гончарної справи сприяло замовлення на виготовлення чашок та полумисків для армії. Таке замовлення діяло з середини XVIII століття і аж до 1917 року [4]. Наприкінці XIX століття 100 дворів в Межирічі займалося гончарством. \

Гончарна справа в Межирічі мала і меценатську підтримку. Так, на початку XX століття, коштом графської сім'ї Капніст, Василем та Варварою, була заснована навчально-гончарна майстерня. Цим закладом керував знаний майстер-гончар Федір Падалка з видатної династії Межиріцьких гончарів. Під впливом Варвари Капніст на базі навчально-гончарної майстерні в Межирічі поруч з ужитковою керамікою значно розширили асортимент декоративних керамічних виробів [3].

Події революційного лихоліття та встановлення влади більшовиків негативно вплинули на розвитку Межиріча як центру гончарства. У 20 – 30-х роках XX століття частина майстрів була об'єднана в артіль, частина була вислана до Сибіру. Виготовлення специфічної «чорної» (димленої) кераміки зупинилося [3]. І хоча гончарне виробництво не вмерло в Межирічі остаточно, але конкурувати з промисловим виготовленням посуду вже не могло.

Таким чином, основними факторами, що вплинули на розвиток гончарства в Межирічі наприкінці XVII – початку XX століття були:

- 1) наявність поруч із населеним пунктом великих покладів різних видів гончарної глини;

2) можливість стабільного ринку збуту продукції, яким виступали не тільки навколишні села, але і такі центри, як Лебедин та Суми, розташовані поруч, а також стабільні закупки гончарної продукції армією;

3) наявність меценатської підтримки, зокрема графською сім'єю Капніст.

Література

1. Пуголовок Ю., Котенко В., Єфанова С. Обробка кераміки в польових і камеральних умовах (методичні рекомендації) – Опішне: Українське Народознавство, 2017. 40 с.
2. Сорока М. Ф. *Межиріч*. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. (ред. Тронько П. Т.), Київ. 1973. 369-379 с.
3. Ключова В. Г., Метка Л. О. *Межиріч*. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-65509>
1. 4.Подвезько А. Народні промисли: межиріцьке гончарство, 2019. – Режим доступу: <https://artmuseum.lebedyn.org/narodni-promysly-mezhyrityske-goncharstvo/>
2. 5.Гавецька кераміка. Чорніша за дим. 2019. – Режим доступу: <https://ukrainer.net/gavaretska-keramika/>

Сніжко Ірина Анатоліївна

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та мовознавства
Український державний університет
залізничного транспорту

«ЄДИНИМ ДОЦІЛЬНИМ ЗАВДАННЯМ БУЛО ЗБЕРЕГТИ ВЦІЛІЛІ МАТЕРІАЛИ» - І. Ф. ЛЕВИЦЬКИЙ У 1941-43 РР.

Життя і професійна діяльність відомого українського археолога та музейника І. Ф. Левицького (рис. 1) поділяється на два великі періоди: житомирський (волинський) та харківський. Перший достатньо повно висвітлений в наукових публікаціях [8, с. 66-67, 150, 153; 2, с. 188-189; 7, с. 187-

188]. Інформації про харківський період також багато [5, с 276-277; 1, с. 6-12]. Майже 20 років - з березня 1932 р. до травня 1951 р. Іван Федорович працював у Харківському історичному музеї, в архіві якого досі зберігається його особова справа [3, с. 205]. Вона містить дуже цікавий документ – «Автобіографію» (рис. 2), датовану 23 грудня 1943 р. [40, с. 48-57]. Крім офіційної, в ній є інформація особистого характеру, що є дуже цінною, оскільки ми знаємо І. Ф. Левицького як науковця та майже не знаємо його як людину. Період війни та окупації Харкова 1941-43 рр., мабуть, найтяжчий в його житті, детально описаний в «Автобіографії», проте він лише натякнув на особисту втрату. Додаткові розвідки дозволили пролити світло на цю родинну трагедію.

Німецька окупація Харкова розпочалась 24 жовтня 1941 р. Після евакуації, невдалої і трагічної, частини музейних експонатів до Уфи, І. Ф. Левицький залишився на посаді заступника директора музею. В «Автобіографії» він зазначив, що його призначення, завдання та форма легального існування були відповідно узгоджені. Спочатку головним було запобігти можливості пограбування музейних зібрань, забезпечити протипожежну безпеку. Але німці зацікавились музеєм раніше, ніж вдалося заховати залишені цінності. Почався грабунок, зупинити який вдалося лише звернувшись до міської управи наприкінці 1941 р. Про цей час І. Ф. Левицький писав, що єдиним доцільним завданням для нього було зберегти вцілілі матеріали.

На початку 1942 р. чотири харківські музеї, включно з історичним, були об'єднані в Музей Слобожанщини, директором якого призначили О. Рудинського, біолога за фахом. І. Ф. Левицький писав, що його легальне перебування у Харкові та робота в музеї виявились неможливими. Він перебрався до родини, яка мешкала у селищі Безлюдівка, що межує з Харковом на півдні. Іван Федорович багато років хворів на туберкульоз, тож спочатку ухилявся від роботи та звинувачень у саботажі, виправдовуючись поганим самопочуттям. До музею навідувався кілька разів на місяць, щоб дізнатися про стан фондів колишнього історичного музею. Коли ж його спробували залучити до створення виставки «Геть комунізм», написав заяву про звільнення,

погодившись надавати консультації з археології на договірних засадах. У Безлюдівці займався городом, рибалив, оскільки прогудуватись можна було лише в такий спосіб.

Влітку 1942 р. з ініціативи VII відділу постійної німецької комендатури, у підпорядкування якої перейшов музей, розпочалося створення «Археологічної виставки». Загальне керівництво роботами здійснював археолог за фахом оберлейтенант Отто Мюллер,. Він приїхав до І. Ф. Левицького у Безлюдівку з вимогою повернутися до Харкова і взяти участь у створенні експозиції, погрожуючи розцінювати відмову як відкритий саботаж. Іван Федорович змушений був погодитись ще і через те, що унікальна вирізка з культурного шару Гінцівської стоянки була пошкоджена при транспортуванні до місця виставки. Знахідка ще не була опублікована, і І. Ф. Левицький не міг допустити її остаточного руйнування. Виставка була відкрита 1 листопада 1942 р., заради справедливості варто зазначити, що це дійсно був масштабний проект. Напередодні відступу на початку 1943 р. частину найбільш цінних експонатів було вивезено до Німеччини, у будинку, де розміщувалась виставка, сталася пожежа.

І. Ф. Левицький був у музеї в лютому 1943 р., після першого звільнення Харкова. Але ні тоді, ні в серпні 1943 р. після остаточного визволення міста, Іван Федорович не повернувся до роботи в музеї, зазначивши в «Автобіографії», що для нього не знайшлось місця. Ситуація змінилась після того, як згідно з постановою РНК УРСР «Про поновлення роботи історичного музею в м. Харкові» було розпочато відбудову закладу – 6 жовтня 1943 р. І. Ф. Левицький повернувся до музею і був поновлений на посаді завідувача відділом первіснообщинного ладу [1, с. 9]. Тож написання «Автобіографії», скоріш за все, було пов'язане саме із необхідністю формування його особової справи. На останніх її сторінках відчувається гіркий емоційний присмак, появу якого можна зрозуміти завдяки знайденій інформації щодо сина Івана Федоровича – Романа.

Роман Левицький (рис. 3) народився у 1925 р. в Житомирі. З жовтня 1941 р. до лютого 1943 р. родина перебувала на окупованій території, після першого звільнення Харкова в березні 1943 р. Роман вступив до лав Червоної Армії. В складі 184-го гвардійського стрілецького полку 62-ї гвардійської стрілецької дивізії брав участь у боях на південь від Харкова. У липні 1943 р. він був поранений, але залишився у строю, був нагороджений медаллю «За відвагу» та призначений командиром відділення. Відзначився під час битви за Дніпро в районі с. Мишуричів Ріг Дніпропетровської області: замінив командира роти і підняв її в атаку. Під час наступних боїв, за одними даними, помер від отриманих поранень 18 жовтня 1943 р, за іншими - зник безвісти. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 лютого 1944 р. за мужність, відвагу і героїзм, виявлені в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, гвардії сержанту Левицькому Роману Івановичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу [6].

Виявилось, що за скупим словосполученням «особиста втрата» ховається справжня сімейна трагедія – загибель сина, якому на момент смерті було лише 18 років. «Автобіографію» Іван Федорович писав 23 грудня 1943 р., під свіжими враженнями від трагічної звістки, яка могла надійти до родини через певний час після загибелі Романа. А до засвідчення визнання бойових заслуг сина, що можливо трохи заспокоїло батькову душу, було ще два місяці. Пам'ять Романа Левицького увічнена в смт. Безлюдівка: на його честь названо вулицю та встановлено погруддя (рис. 4).

Повертаючись до діяльності І. Ф. Левицького у воєнний час, варто зазначити, що після поновлення на роботі в музеї він із колегами багато часу приділяв рятуванню колекцій на місці спаленої археологічної виставки. Ця робота тривала до 1945 р.: було складено реєстр вцілілих музейних предметів, проведено їх систематизацію, опис та часткову атрибуцію.

Трагічні події воєнного лихоліття підірвали і без того не надто міцне здоров'я І. Ф. Левицького. До 1951 р. він лишився співробітником історичного музею, присвятивши останні роки життя археологічним дослідженням.

Література

1. Бабенко Л. І. Короткий нарис історії відділу археології Харківського історичного музею. *Відділ археології Харківського історичного музею (1991-2010): бібліографічний покажчик* / укл.: В. С. Аксьонов, Л. І. Бабенко. Харків: Мачулін, 2011. С. 5-16.
2. Павленко С. В. Овруцький повітовий музей та науково-археологічна комісія (початок 20-х років ХХ ст.). *Археологія і давня історія України*. 2017. Вип. 4 (25). С. 183-194.
3. Панченко А. В. Харківський Державний історико-краєзнавчий музей у 1943-1945 роках за матеріалами архіву музею. *Двадцять восьми Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 100-річчю від дня смерті М. Ф. Сумцова* / ред. О. М. Сошнікова та ін. Харків: Майдан, 2022. С. 205-215.
4. Прикази по музею с №1 по №38. Архів Комунального закладу «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова», Ф № Р. Оп. Спр. 1. Арк. 48-57.
5. Рибальченко Л. Л. І. Ф. Левицький — дослідник найдавнішого минулого України. *Історичне краєзнавство і культура: VIII Всеукраїнська наукова конференція* / ред. П. Т. Тронько та ін. Київ; Харків: Рідний край, 1997. Ч. II. С. 274-277.
6. Слідзюк П. С., Родічева О. В. Левицький Роман Іванович. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-53807> (дата звернення 16.04.2023).
7. Цеунов І. Палеолітичні студії І. Ф. Левицького (1896-1952 рр.). *Спадщина Григорія Квітки-Основ'яненка в оцінках сучасників. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики» (до 240-річчя від дня народження Г. Ф. Квітки-Основ'яненка)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 184-201.
8. Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919–1934). Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. 368 с.

Підписи до рисунків

Рис. 1. Іван Федорович Левицький.

Рис. 2. Перша сторінка Автобіографії І. Ф. Левицького.

Рис. 3. Роман Левицький, 1943 рік.

Рис. 4. Погруддя Р. Левицького, встановлене в смт. Безлюдівка.

Рис.1

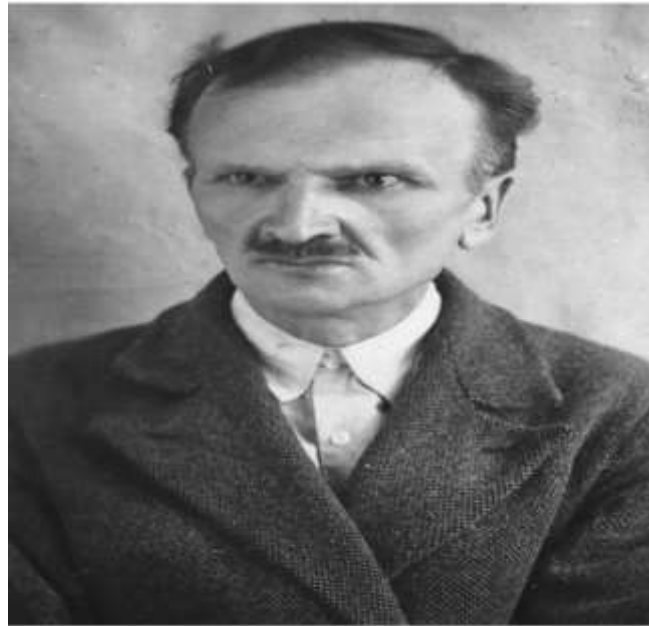

Рис. 2

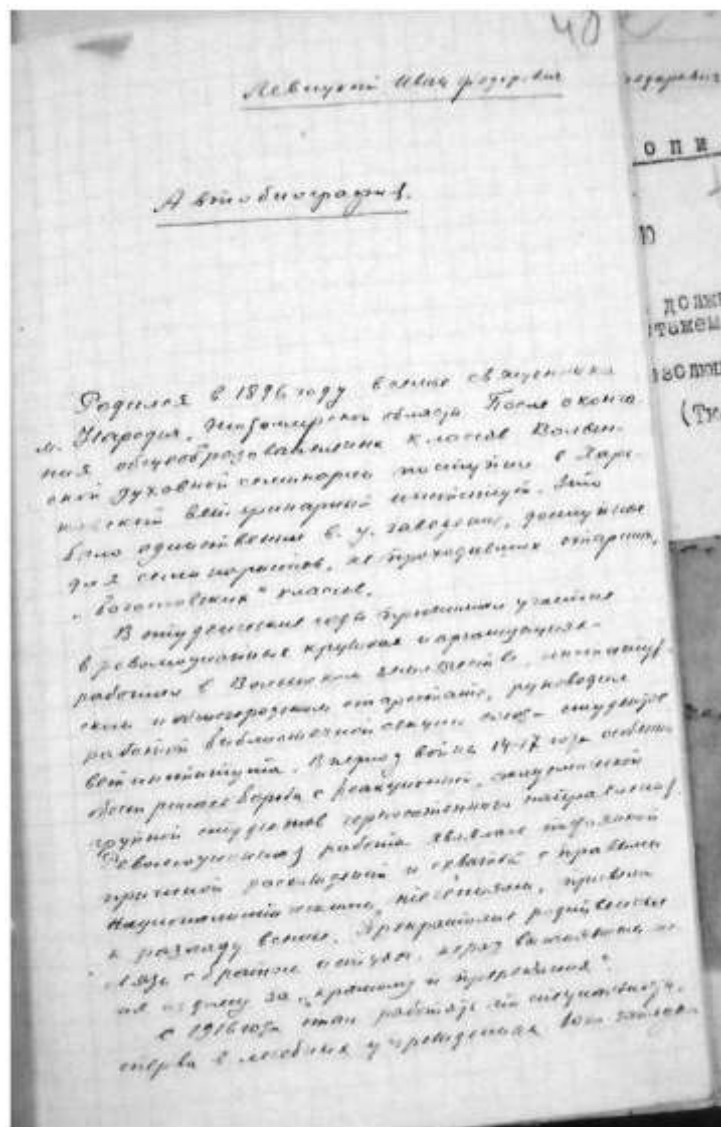

Рис. 3

Рис.4

Ступак Дмитро Вікторович

кандидат історичних наук, науковий
співробітник Відділу археології
кам'яної доби Інституту археології
НАН України

Ступак Аліна Віталіївна

молодший науковий співробітник
відділу палеонтології, Національного
науково-природничого музею НАН
України, м. Київ, Україна

ОРНАМЕНТОВАНІ ВИРОБИ З КІСТКИ ТА РОГУ МЕЗОЛІТУ – НЕОЛІТУ БАСЕЙНУ ДЕСНИ

Використання трубчастих кісток копитних тварин в якості знарядь відоме ще з середнього палеоліту. У верхньопалеолітичний час виготовлення знарядь з трубчастих кісток копитних, а також орнаментування деяких з них, часто представлено на пам'ятках Європи. Зі зникнення мамонта трубчасті кістки копитних починають більш інтенсивно залучатись в якості сировини для виготовлення знарядь. Номенклатура виробів з них збільшується. Кістяні знаряддя особливо яскраво представлені на мезолітичних і неолітичних пам'ятках, які виникли на території півночі Європи, покинутій льодовиком.

Протягом фінального палеоліту – неоліту територія басейну Десни була задіяна в тих же культурно-історичних процесах, що відбувались на території північної частини Європи [2, 304 с.]. Але на сьогодні у Подесенні, на відміну від багатьох північних регіонів Європи, вироби з кістки чи рогу відомі лише на неолітичних пам'ятках. Вони походять з пунктів Погорілівка-Коса, Погорілівка-Есмань, Оболоння-Лиман, Гришівка, Ображіївка-Каплунов берег, Сагутьєво, Тьомная. Основними знаряддями є різні види оснащення метальної зброї, рибальські гачки та масивні знаряддя, які визначаються як мотики, долотоподібні та тесла [1, с. 204–208; 3, с. 60–66; 4, с. 34–39; 5, с. 134–383; 7, с. 169, 170].

Попри те, що орнаментация знарядь з органічних матеріалів широко представлена на пам'ятках мезоліту – неоліту Європи, на території басейну Десни такі вироби поодинокі. З неолітом пов'язується знахідка вістря з пункту Оболоння-Лиман, який розташований на правому березі Десни, біля с. Оболоння Новгород-Сіверського району Чернігівської області. Воно знайдене на піску, видобутому земснарядом з Десни. Це вістря спису чи дротику довжиною 15,5 см, трохи сплющене з двох сторін. У середній частині знаряддя має перетин 1,5×1,0 см. По його поверхні нанесено кілька поперечних нарізок [1, с. 204–208; 4, с. 34–39].

На лівому березі Десні, біля села Погорілівка Конотопського району Сумської області, біля впадіння в Десну річок Реть і Есмань, розташовані відомі неолітичні пам'ятки. З пункту Погорілівка-Коса походить виріб, віднесений до пазових вістрів списів і прикрашений, за характеристикою В.І. Непріної, «тонкими орнаментальними насічками» [4, с. 35, рис. 22: 16]. З поселення Погорілівка-Есмань походить гарпун, насад якого оздоблений кількома стовпчиками дрібних насічок, які, вірогідно, в першу чергу мали утилітарне призначення. В кожному стовпчику їх було по 14–16 [4, с. 35–39, 90–94; 7, с. 169, 170].

На початку 1980-х рр. О.В. Шекуном на Телячому острові, що розташований в межах м. Чернігова на р. Десні, в 400 метрах вище мосту на трасі Є95, був знайдений фрагмент кістки, орнаментований двома стовпчиками поперечних насічок. Згідно повідомлення О. В. Шекуна, на 1983 рік Телячий острів мав площу приблизно 2 га і інтенсивно розмивався земснарядами. Зважаючи на зміну зображення карт, острів утворився зовсім нещодавно. Мис берега, який виступав в річку, був відокремлений Десною і перетворився на острів в середині ХХ ст. Принаймні, на карті 1944 року його ще не існувало. На поверхні острова були зібрані різночасові археологічні матеріали. Зокрема, це фрагменти кераміки доби неоліту, пізньої бронзи, милоградської та зарубинецької культур, а також кам'яні сокири, час походження яких залишився невизначеним [8, с. 27, рис. 100].

Виявлений уламок орнаментованої кістки розміром 45,91×28,35×14,63 мм анатомічно являє собою фрагмент дорсальної сторони проксимальної частини лівої метатарсальної (*metatarsale III+IV*) кістки оленя (*Cervidae gen. et sp.*). Це лише невелика частина кістки, умовно, близько 1/6 її розміру. Стан збереженості фрагменту не дозволяє точно визначити вид оленя. Кістка могла належати оленю європейському *Cervus elaphus* Linnaeus, 1758, або північному оленю *Ragnifer tarandus* Linnaeus, 1758.

Знайдений фрагмент має темно-коричневий колір поверхні. Такий колір зазвичай мають ті кістки тварин та людей, які тривалий час перебували у зволоженому ґрунтовому середовищі. Верхня та нижня сторони фрагменту мають не рівні злами природного характеру, які утворилися задовго до моменту коли кістка була вийнята із ґрунтового середовища. Його зовнішня та тильна поверхні виглядають заполірованими. Це могло утворитися внаслідок діяльності людини в процесі використання артефакту або внаслідок природних процесів, наприклад, переміщення фрагменту водними потоками після його потрапляння у природне середовище.

Немає сумніву, що знайдений фрагмент є частиною якогось знаряддя. На ньому збереглися два стовпчики поперечних нарізок декорування. У лівому стовпчику видно 16, а у правому – збереглися 11 нарізок. Нарізки лівого – коротші і нанесені більш щільно, аніж у правому. У лівому стовпчику більшість нарізок мають довжину від 4 до 5 мм, з них найдовша – 6,77 мм. У правому стовпчику нарізки, що збереглися на всю свою довжину – більше 7 мм, з них найдовша – 9,26 мм. Виріб був оглянутий В. Б. Панковським з використанням бінокуляру МБС-9. Згідно його висновків, нарізки були залишені не металевим предметом.

Орнаментация насічками чи нарізками, розташованими у стовпчик, широко представлена на кістяних та рогових виробках мезоліту Європи. Одним із поширених варіантів орнаментации було поєднання двох стовпчиків. За формою та розташуванням орнаментации, найбільш наближеним до нашої знахідки є виріб, що походить з пам'ятки Столец (*Stolec, Poland*). Згідно висновку авторів

публікації цього знаряддя, знахідка являє собою шило. Заготовкою для його виготовлення послужила проксимальна частина дорсальної сторони метатарсальної кістки оленя європейського. Як і в нашому випадку, знаряддя орнаментоване нарізками у два стовпчики. Радіовуглецеве датування цього виробу вказує на час його існування (ОхА-40164) 6229 – 6078 років ВС [10, р. 1–21].

Окрім шила із пам'ятки Столец, орнаmentaцію нарізками, сформованими у стовпчики, які розташовані вздовж довгої вісі артефакту, має значна кількість мезолітичних виробів, переважно з Північної Європи [9, 612 s.]. Орнамент у вигляді нарізок, поєднаних у два стовпчики, було виділено у окремий варіант на матеріалах мезолітичної культури Веретьє, на півночі Східної Європи [6, с. 25]. Подібний орнамент зустрічався у північній частині Східної Європи, зокрема, у Волго – Окському межиріччі і у неолітичний час [6, с. 104, 105, рис. 139].

Таким чином, знахідка з Телячого острова є фрагментом знаряддя, виготовленого з трубчастої кістки оленя. Відсутність радіовуглецевої дати не дає можливості чітко визначити час його існування, але, спираючись на розповсюдженість орнаменту у вигляді стовпчиків нарізок у мезолітичний час та продовження його існування в неолітичну добу, а також наявність знахідок фрагментів неолітичної кераміки на Телячому острові, знайдений фрагмент знаряддя на сьогодні слід датувати часом мезоліту – неоліту. Враховуючи незначну кількість орнаментованих виробів з органічних матеріалів з Деснянського басейну, ця знахідка, безперечно, є важливим джерелом для розуміння орнаментальних традицій оздоблення знарядь та естетичних уподобань давнього населення Подесення.

Отже, для ранньоголоценових періодів території Подесення виробы з органічних матеріалів представлені лише часом неоліту і серед них орнаментовані знаряддя є поодинокими рідкісними зразками. Лише для фрагменту знаряддя з трубчастої кістки оленя, знайденому на Телячому острові, можна допускати датування часом мезоліту.

Література

1. Гладких М.И., Толочко П.И., Шовкопляс И.Г. Археологические разведки на Черниговщине в 1965 г. *Археологические исследования на Украине в 1965-1966 гг.* Киев: Наукова думка, 1967. С. 204–208.
2. Залізняк Л.Л. *Передісторія України X-V тисячоліття*. Київ: Бібліотека українця, 1998. 304 с.
3. Левенок В.П. Неолит верхнего участка бассейна средней Десны. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1948. XXIII. С. 60–66.
4. Неприна В.И. *Неолит ямочно-ребенчатой керамики на Украине*. Киев: Наукова думка, 1976. 151 с.
5. Ногін Є.В. *Неоліт Північно-Східної України*. Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. 580 с.
6. Ошибкина С.В., Крайнов Д.А., Зими́на М.П. *Искусство каменного века (лесная зона Восточной Европы)*. Москва: Наука, 1992. 136 с.
7. Рудинський М.Я. Погорілівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1956. Вип. VI. С. 163–171.
8. Шекун А.В. Отчет об археологических исследованиях на Черниговщине в 1983 г. 1986. Науковий архів ІА НАНУ, ф. експ. 1983/170.
9. Płonka T. *The Portable Art of the Mesolithic Europe*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. 612 s.
10. Płonka T., Adamczyk M., Diakowski M. New radiocarbon dates for ornamented Mesolithic objects from north-west Poland: chronology and regional connections in the western Baltic region. *Antiquity*. 2022. P. 1–21.

Сугоняко Діана Русланівна

студентка III курсу ОКР Бакалавр ННІ історії, права та міжнародних відносин, Сумського Державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка

Власенко Валерій Миколайович

кандидат історичних наук, кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

ОСОБОВІ СПРАВИ СПІВРОБІТНИКІВ МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УНР: СФРАГІСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА

(За матеріалами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України)

Нещодавно в нашій державі відзначили 100-літній ювілей Української революції 1917-1921 рр. Побачили світ монографії, статті, збірники документів, проводилися наукові конференції і семінари, присвячені цій важливій події в історії українського державотворення ХХ ст. Було введено до наукового обігу чимало невідомих документів і матеріалів з українських і зарубіжних архівів.

Водночас вкрай недостатньо досліджено сфрагістичні джерела цього періоду. Автори нечисленних праць зосереджувалися переважно на дослідженні державної символіки, зокрема герба, прапора та печатки [1-2], характеристиці 4-х печаток державних установ [3], печаток військових підрозділів Армії УНР [4-6] й публікації відбитків самих печаток Армії УНР (без опису) [7]. До такого роду робіт можна віднести і каталог виставки «Тисяча років української печатки» [8], де йдеться також і про печатки періоду Української революції 1917-1921 рр. Поза увагою дослідників залишився сфрагістичний матеріал не тільки міністерств і відомств УНР взагалі, але й особових справ співробітників цих державних інституцій зокрема.

Саме тому авторка ставить собі за мету охарактеризувати кількісні характеристики сфрагістичних матеріалів особових справ співробітників Міністерства Народного Господарства (МНГ) УНР, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України [9], не вдаючись у цій роботі до їх докладного опису. При здійсненні дослідження використано статистичний, історико-порівняльний методи та метод сфрагістичної аналогії.

Авторкою опрацьовано 215 особових справ, які у фонді виділені в окремий (2-й) опис. Зауважимо, що декілька справ стосуються однієї і тієї ж особи. Хронологічні межі охоплюють 1919-1922 рр., тобто період діяльності МНГ за часів Директорії УНР та перших років еміграції (так званий «тарнівський період»). У справах виявлено близько 200 відбитків печаток, значна частина яких є однотипними, наприклад, приналежними Міністерству народного господарства УНР, або такими, які важко прочитати (розмиті чорнила або затухаючий текст, який неможливо прочитати). Виявлено 46 оригінальних відбитків печаток, які класифіковано за їх приналежністю і мовою та згруповано за такими категоріями: печатки вищих і місцевих органів влади та їх структурних підрозділів, військових формувань, органів місцевого самоврядування, вищих шкіл, фінансово-кредитних інституцій, громадських і благодійно-допомогових організацій та окремих осіб (лікарі і нотаріуси). На абсолютній більшості відбитків написи зроблені українською мовою, на 6 – польською, на 3 – російською, на 1 – одночасно польською й українською. Кольори чорнил відбитків печаток – чорні, сині, фіолетові, червоні. У круглих дужках авторка подає загальну кількість відбитків конкретної печатки, що знайдені при опрацюванні всього комплексу особових справ досліджуваного фонду, у квадратних – розшифровані скорочені слова чи аббревіатури. На підставі опрацьованого сфрагістичного матеріалу можна сформулювати такі тези:

1. Найбільше в особових справах представлені відбитки круглих печаток самого міністерства – «МІНІСТЕРСТВО НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА», які подані у двох варіантах: з позначкою аббревіатури У.Н.Р у написі або навколо

тризуба (окремі літери зліва, зверху та справа). Загалом таких відбитків налічується 84. Крім того, в особових справах є відбитки печаток й інших міністерств, зокрема «МІНІСТЕРСТВО ГАЛИЦЬКИХ СПРАВ» (1), «МІНІСТЕРСТВО ШЛЯХІВ» (1) та «Міністерство Продовольчих Справ» (1).

До цієї групи можна віднести і відбитки печаток структурних підрозділів міністерств та Ставки Головного Отамана військ УНР, а саме: «Експедиція Заготовок Державних паперів» [Міністерства фінансів] (1), «ДЕПАРТАМЕНТ ПОСЕРЕДНІХ ПОДАТКІВ М[іністерства]. Ф[інансів].» (28), «Адміністраційний Департамент Міністер[ства]. Внутр[ішніх]. Справ» (1), «Департамент Справ Цукрових і Горілчаних М[ІНІСТЕРСТВА]. Н[АРОДНЬОГО]. Г[ОСПОДАРСТВА].» (12), «Адміністраційно-Політичн[ий]. Департамент Мін[істерство]. Вн[утрішніх]. Спр[ав].» (1), «ФІНАНСОВИЙ ДЕПАРТАМЕНТ М[ІНІСТЕРСТВА]. Н[АРОДНЬОГО]. Г[СПОДАРСТВА].» (6), «Департамент Зовнішнього Торгу Мін[істерства]. Нар[однього]. Гос[подарства].» (1) або «ДЕПАРТАМЕНТ ЗОВНІШНЬОГО ТОРГУ МІНІСТЕРСТВА НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА» (1), «Головна Управа військ[ової]. повинності М[іністерства]. В[нутрішніх]. С[прав].» (1), «Полева Скарбниця при Ставці Головного Отамана» (1).

Окремою складовою цієї групи є печатка спеціального підрозділу у структурі Міністерства внутрішніх справ – «КИЇВСЬКИЙ ПОЛК КОШУ О[хорони]. Р[еспубліканського]. Л[аду].» (1), який був створений на підставі закону Директорії УНР від 28 лютого 1919 р. та підпорядковувався безпосередньо міністру внутрішніх справ. Його головне завдання – «охороняти республіканський лад, внутрішній порядок і спокій в Українській Народній Республіці та забезпечувати вольності і права народу». Припинив існування після втрати Директорією УНР влади на українських землях восени 1920 р. [10, с. 340].

2. Зустрічаються також відбитки печаток місцевих підрозділів міністерств і відомств, а саме: «Кам'янецька Філія Експедиції Заготовки Державних Паперів» (1) та «Особоуповноважений Міністерства Народн[ього]. Господарства на Волині» (1).

3. Окрему групу складають печатки місцевих органів влади, органів місцевого самоврядування й їхніх підрозділів. Серед них: «ГУБЕРНІЯЛЬНИЙ КОМІСАРІЯТ ПОДІЛЛЯ» (1), «Радомиський Повітовий Комісар» (1), «ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕР[Н]СЬКА НАРОДНЯ УПРАВА» (1), «РАДОМЫСЛЬСКОЕ УЕЗДНОЕ ЗЕМСТВО» (1), «ЛИСОГОРСКИЙ СЕЛЬСК[ИЙ]. ИСПОЛНИТ[ЕЛЬНЫЙ]. КОМИТЕТЬ. ЮЗВИНСК[АЯ]. ВОЛ[ОСТЬ]. ВИННИЦК[ИЙ]. У[ЕЗД].» (1), «КОМЕНДАНТ МІСТА ВІННИЦЯ» (1), «Комендант м. Кам'янця» (1), «Проскурівська Повітова Комісія постачання» (1).

4. Є також печатки, які стосуються системи охорони здоров'я – «Подільська Губерніяльна Народня Лікарня» (1) та «Доктор Сагалевиц» (2).

5. Фінансово-кредитна сфера представлена печатками двох кооперативних об'єднань – союзів кредитних та сільськогосподарських кооперативів. Це – «Центральн[ий] Українськ[ий]. Сільськогоспод[арський] Кооперат[ивний]. Союз. м. Київ» (1) та «Кам'янецький Відділ Подільськ[ого]. Кредіт[ного]. Союзу Коопер[ативних]. Установ. Союз-Банк» (1).

6. В одній справі є відбиток печатки, що відноситься до системи юстиції – печатка «ПРОСКУРОВСКОГО НОТАРІУСА КОНСТ[АНТИНА]. ИВАНОВИЧА КОЛОКОЛОВА» (1).

7. Окрему групу складають печатки, що стосуються військової сфери, а саме: «Головне Управління Генерального Штабу» (1), «Управління Начальника Постачання 3 Залізної Стрілец[ької]. Дівізії» (1), «60-Й ПОЛЬОВИЙ ЗАПАСОВИЙ ШПИТАЛЬ» (1).

8. Культурно-освітня та релігійна сфери представлені печатками закладу вищої освіти, культурно-просвітньої громадської організації та релігійної громади – «КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ» (1), «Проскурівське Товариство ПРОСВІТА» (1) та «Гр[еко]. Катол[ицький]. Уряд Парохіяльний при Кафедральній Церкві в Станіславові» (1).

9. Після втрати Урядом УНР влади на українських землях, переходу його на територію, контрольовану Польщею, та інтернування Армії УНР почали

активно діяти українські благодійно-допомогові організації, що знайшло відображення у матеріалах справ. Це відбитки печаток таких організацій, як «Український Червоний Хрест при Армії У.Н.Р.» (1), «Управа Ченстохівського Відділу Товариства Українського Червоного Хреста» (2) та «Бюро біженців. Філія в Ченстохові» (2, напис зроблено українською й польською мовами).

10. Після виходу Уряду й Армії УНР на територію Польщі у справах відклася певна група документів, які містили відбитки печаток польських державних, судових і медичних інституцій, нотаріусів та приватних осіб (лікарів). Серед них: «STAROSTWO w ZALESZCZYKAN» («Староство в Залещиках», овалної форми) (1), «DOWODZTWO MIASTA [нерозбірливо]» («Команда міста [нерозбірливо]») (1), «SĄD POWIATOWY w STANISŁAWOWIE» («Окружний суд у Станіславові») (16), «ZARZĄD CYWILNY ZIEM WOŁYNIA I FRONTU PODOLSKIEGO. NOTARIUSZ SĄDU OKRĘGOWEGO W KAMIENCU POD[OLSKIM]. S. SWIETOWIDOW» («Цивільна адміністрація Волинської землі та Подільського фронту. Нотаріус обласного суду в Кам'янці-Подільському С. Световідов») (1), «LEKARZ POWIATOWY w Dobromilu» («Дільничний лікар у Добромилі») (1), «MIECZYŚLAW-JAN STANKIEWICZ. Doktor» («Мечіслав-Ян Станкевіч. Лікар») (2).

Отже, особові справи співробітників Міністерства народного господарства УНР є важливим історичним джерелом, яке містить сфрагістичний матеріал. Абсолютна більшість (за кількістю) відбитків печаток стосується самого міністерства та його підрозділів, а також департаменту посередніх податків Міністерства фінансів. Решта різноманітних державних, громадських, освітніх, релігійних, юридичних інституцій і військових формувань представлені однією, зрідка двома печатками. Печатки польською мовою представлені переважно судовими інституціями та їхніми нотаріальними відділами, що цілком зрозуміло, оскільки новоприбулі співробітники міністерства потребували засвідчення польською владою різноманітних документів. Зустрічаються і поодинокі документи, що містять відбитки печаток приватних чи державних лікарів щодо

стану здоров'я новоприбулих. Наявність значного і різноманітного комплексу печаток особових справ свідчить про те, що перспективними, на думку авторки, є аналіз й опис конкретного сфрагістичного матеріалу, що міститься в особистих справах Міністерства народного господарства УНР 1919-1922 рр.

Джерела та література

1. Гай-Нижник П. З історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського. *Архіви України*. 2001. № 6. С. 104-108.
2. Гречило А. Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 99-106.
3. Гречило А. Чотири печатки українських установ 1918–20 рр. *Знак*. 2005. Ч. 37. С. 1.
4. Белов О., Шаповалов Г. Печатки-матриці армії УНР у Королівському військовому музеї в Брюсселі. *Музейний вісник*. Запоріжжя, 2012. № 12. С. 41–45.
5. Кошова Н., Родіонова О. До історії печатки «штаб 2-ої стрілецької Волинської дивізії Військ У.Н.Р.» (із фондів НМІУ). *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2018. № 3. С. 207-214.
6. Кошова Н., Серих С. До історії печатки «4-го технічного куреня Сірожупанників» Дієвої армії УНР, кінець 1918–1919 років (із фондів НМІУ) *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2019. № 4. С. 203-209.
7. Руккас А. Печатки Армії УНР. *Історична правда* [електронний ресурс]. 2019. 28 серпня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2019/08/28/156156/> (дата звернення 29.03.2023).
8. Тисяча років української печатки: каталог виставки / Голова редкол.: В. Смолій; упоряд. Ю. Савчук. Київ, 2013. 504 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 9. Оп. 2. Справи 1-215.
10. Мироненко О. Кіш охорони республіканського ладу, Кіш охорони республіки. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. М. Смолій (голова) та ін.* Київ: Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка – Ком. С. 340.

Тихонов Євгеній Олександрович
студент I курсу ОКР Магістр ННІ
історії, права та міжнародних відносин
Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка
Желдак Дар'я Романівна
учениця 11-го класу В'язівського НВК І-
ІІІ ступенів – ДНЗ Дубов'язівської
селищної ради Конотопського району
Сумської області

ДИТЯЧІ ТА ЮНАЦЬКІ РОКИ С. ПЕТЛЮРИ (1879-1917 РР.)

С. Петлюра народився 22 травня 1879 р. в Полтаві. Згідно генеалогічних досліджень відомо, що рід Петлюри має козацьке коріння. Після скасування гетьманського полкового устрою його пращури записалися до міщан м. Полтави. В сім'ї Василя і Ольги Петлюр народилося 12 дітей, з яких троє померли малолітніми. В родині шанували гідність, працьовитість, слухали українські пісні, дотримувалися релігійних свят. Батько Василь помер в 1909 р., мати Ольга і сестри Марина і Феодосія були розстріляні чекістами в 1937 р. [2, с. 14].

Майбутній отаман зростав допитливим хлопцем, багато читав, захоплювався українським фольклором, вчився грати на скрипці, залюбки співав в хорі. Керівник бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі І. Рудичев, який навчався разом з ним спочатку в Полтавській бурсі (духовному училищі), а потім — в духовній семінарії, залишив такий портрет свого товариша в десятилітньому віці: «Так наче зараз бачу хлопця з ясними, що аж блищали, очима, одягненого в руденьку курточку зі стоячим комірцем. Тримався просто... А на лиці завжди лагідність і весела усмішка... Симон завжди охоче вступав у розмову і своєю простотою, безпосередністю й лагідністю збуджував симпатію до себе. З ним приємно було розмовляти» [3, с. 9].

Початкову освіту здобув у церковно-парафіяльній школі. З 1895 р. С. Петлюра почав навчатися в Полтавській духовній семінарії. Програма цього навчального закладу була надзвичайно інтенсивною. За шість років студенти повинні були засвоїти давньогрецьку, латинську і французьку мови, цілий набір гуманітарних предметів — філософію, логіку, психологію, історію, а також фізику, математику, малювання, спеціальні церковні дисципліни. З історії він засвоював насамперед інформацію про героїчні здобутки українських козаків у протистоянні з можновладцями Речі Посполитої, Османської і Російської імперій [2, с. 16].

Досить поважним сприймається шанобливе ставлення учня Полтавської духовної семінарії до релігії. Таке відношення було започатковане навіть не стільки сімейним вихованням, як глибинним розумінням самого значення релігії в історії суспільства. Перший і, можливо, провідний чинник, який позначався на формуванні світогляду студента семінарії — це глибоке козацьке коріння роду та християнські традиції, що сформувалися у родині Петлюр як по лінії батька, так і по лінії матері [1, с. 11].

Влітку 1901 р. С. Петлюра взяв участь в організаційній конференції РУП, яка відбулася в Полтаві. На початку 1902 р. юнак виїхав до Львова, де зустрічався з місцевими соціал-демократами і надрукував в «Літературно-науковому віснику» першу у своєму житті статтю «Стан народної освіти та медицини в Полтавщині в цифрах» [2, с. 19].

Навесні 1902 р. з ініціативи РУП в навчальному закладі почалися виступи студентів. Вони вимагали внести в навчальні програми українознавчі предмети, звільнити від роботи небезпечних, одіозних наглядачів та кураторів. Полтавська жандармерія зафіксувала неодноразові виїзди С. Петлюри та його однодумців в села з метою підбурювання голодуючих селян і відкрила кримінальну справу. Рятуючись від арешту, С. Петлюра восени 1902 р. разом з приятелем П. Понятенком поїхав на Кубань. Впродовж 1901–1902 рр. жандарми ретельно вивчали адреси і зв'язки рупівців, а в 1903 р. організували погром Київської, Харківської, Полтавської і Лубенської вільних громад Революційної української

партії. Накопичивши відомості про революційну роботу С. Петлюри на Полтавщині, вони передали їх в Кубанське жандармське управління. С. Петлюру негайно позбавили права викладання в будь-яких закладах освіти [2, с. 20].

У грудні 1903 р. він був заарештований, однак навесні 1904 р. заручившись підтримкою друзів посприяли його звільненню під грошову заставу. Випущений із в'язниці, С. Петлюра їде до Києва. Під час революції 1905 р. долучився до активної участі у діяльності УСДП. 1906 р. майбутній отаман у столиці Російської імперії редагував партійний орган «Вільна Україна», а у Києві працював секретарем щоденної Чикаленкової газети «Рада».

У 1909 р. С. Петлюра переїздить до Москви. На вечірці українського земляцтва познайомився з Ольгою Більською. З 1910 р. вони жили в цивільному шлюбі. Через рік у молодого подружжя народилась донька Леся. У Москві він працював бухгалтером у транспортному товаристві «Росія», видавав на кошти української громади журнал «Украинская жизнь» [2, с. 39].

Таким чином, майже половина недовготривалого, але активного життя С. Петлюри відноситься до полтавського періоду. Звідси йде його родовід, тут він народився, тут пройшли дитячі та юнацькі роки. На Полтавщині юнак здобував духовну освіту і, врешті-решт, саме тут сформувався світогляд державного діяча. Мабуть, Полтавщина і заклала фундамент, де зароджувалися і формувалися сміливі ідеї майбутнього державотворця щодо національного визволення народу та незалежності України, які згодом стали програмою усього його життя.

Література

1. Грінченко Г. Усна історія – теорія, метод, джерело Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. 236 с.
2. Кульчицький С. В. Симон Петлюра: «Я вірю і певний, що Україна як держава буде!». Київ, Парламентське вид-во, 2021. 668 с.
3. Степаненко М. Симон Петлюра - національний герой України. Статті, промови, розвідки. Вашингтон; Філадельфія, 1979. 17 с.

Турков Володимир Вікторович

кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України

Сумський державний педагогічний
університет імені А.С.Макаренка

**РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ
«ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»: ТРАГІЧНА ДОЛЯ Я.Д. САУЛЕВИЧА (1897 –
1937 РР.)**

Я.Д. Саулевич народився 10 березня 1897 р. у садибі Огородники Двінського повіту Вітебської губернії у родині дрібного шляхтича, який у 1906 р. придбав фільварок Гаспарі у Курляндській губернії. З 1907 по 1914 р. Я.Д. Саулевич навчається у Двінському реальному училищі. Пізніше юнак продовжує навчання у Харківському сільськогосподарському інституті (з перервою 1914 – 1922 рр.). У травні 1917 р. Я.Д. Саулевич увійшов до «Польського соціалістичного об'єднання» у Харкові, а з серпня 1917 р. належав до ППС-левиці [3, с. 146]. Наприкінці 1917 р. він повернувся до Курляндії, де брав участь у діяльності органів більшовицької влади. Упродовж 1919-1920 рр. Я.Д. Саулевич служив у Червоній армії. Після демобілізації у листопаді 1920 р. відновився у Харківському сільськогосподарському інституті, який закінчив 1922 р. У 1923 р. він став аспірантом цього ж вузу. 1924 р. Я.Д. Саулевич вступив у члени ВКП(б.) [2, с. 149]. Він був одним із зачинателів роботи з етнічними меншинами, насамперед поляками, що проживали на території УССР. З 1923 р. Я.Д. Саулевич займає посаду співробітника відділу національних меншин НКВС УССР. У 1924-1930 рр. він стає членом, а з 1926 р. заступником голови Центральної комісії у національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК [1, с. 238].

Я.Д. Саулевич доклад багато зусиль для створення польського національного району. 16 вересня 1924 р. ЦКНМ при ВУЦВК затвердила інструктивний лист «Про виділення в національному відношенні адміністративно-територіальних одиниць в місцевостях проживання польського

населення». Польський національний район був створений на базі Довбишанського району Житомирської округи і у квітні 1926 р. перейменований на Мархлевський. Під час своєї роботи в ЦКНМ Я.Д. Саулевич чотири рази відвідував Мархлевський район з інструктивно-ревізійною метою. Він обстежив 150 населених пунктів, вивчаючи настрої місцевого населення, роз'яснюючи мету створення національного району [3, с. 150].

9 листопада 1928 р. Я.Д. Саулевич був тимчасово переведений у Народний комісаріат з земельних справ для роботи по своїй спеціальності. З 1930 р. він працює в апараті Наркомзему УСРР на постійній основі та очолює відділ скотарства. У листопаді 1930 р. його призначили членом Колегії цього відомства. На цій посаді Я.Д. Саулевич перебував до травня 1934 р., коли зазначена Колегія була ліквідована, а його призначають заступником начальника Управління скотарства Наркомзему УСРР. Тут він затримався на два тижні, оскільки 13 червня 1934 р. був позбавлений партійного квитка під час чергової «чистки» лав ВКП(б) за «втрату більшовицької пильності», а й посади. У цій ситуації Я.Д. Саулевич, використавши особисті зв'язки, з 26 жовтня 1934 р. переходить на роботу начальником відділу скотарства Саратовського Край ЗУ.

У цей час в СРСР та союзних республіках розгорнулася кампанія «шпигуноманії», пов'язана із викриттям іноземних агентів та контр-революційних організацій. Радянські спецслужби вигадали міфічну Польську Організацію Військову, яка ніби то активно діяла на території радянської Росії, України та Білорусії. На початку 1930-х рр. за браком реальних членів ПОВ органи ДПУ використовували вигадану приналежність до неї як зручну форму обвинувачення [4, с. 14]. Розпочалися арешти поляків. 13 грудня 1934 р. оперуповноважений Особливого відділу НКВС по Саратовському краю Ширгін, розглянувши телеграму Особливого відділу НКВС УСРР з проханням здійснити арешт громадянина Саулевича Я.Д., який працював та мешкав у Саратові, ухвалив затримати його й відправити спецконвоем до Києва у розпорядження НКВС УСРР.

16 грудня 1934 р. у Києві оперуповноважений 1-го відділення Особливого відділу УДБ НКВС УСРР Бренер, розглянувши матеріали щодо обвинувачення громадянина Я.Д. Саулевича, дійшов висновку, відповідно до якого йому інкримінувалося передавання відомостей розвідувального характеру польській розвідці й належність до ПОВ, ухвалив тримати його під вартою до з'ясування обставин справи [3, с. 156]. 8 червня 1935 р. Спецколегією Київського обласного суду він був засуджений до 10 років таборів. Із весни 1936 р. відбував покарання в Усть-Печерському таборі. Потрапивши під дію наказу НКВС СРСР № 00485 від 11 вересня 1937 р. який ініціював репресії проти поляків, Я.Д. Саулевич 22 вересня 1937 р. позасудовим рішенням наркома внутрішніх справ М. Єжова та прокурора СРСР А. Вишинського був засуджений до вищої міри покарання, а через кілька днів розстріляний [2, с.148].

Так трагічно завершився життєвий шлях видатного представника польської національної меншини України Я.Д. Саулевича. Він був реабілітований лише 26 квітня 1990 р. Судовою колегією із кримінальних справ Верховного суду УРСР.

Література

1. Рубльов О. Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 406 с.
2. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків України у 30-ті роки // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. 1995. №1 – 2. С. 116 – 157.
3. Рубльов О.С. Ян Саулевич (1897 – 1937 рр.): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-их років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). 2007. Вип. 34. С. 143 – 176.
4. Справа «Польської організації військової» в Україні 1920 – 1938 рр. / Упорядн. С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. Київ: Головна редкомісія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». 2011. 427 с.

Фрунт Олена Сергіївна
аспірантка Інституту археології
НАН України

ХРОНОЛОГІЯ МЕТАЛЕВИХ НАВЕРШЬ З ПОСУЛЬСЬКИХ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Некрополі території середньої течії Сули займають особливе місце серед пам'яток Лісостепового Подніпров'я. Переважна частина курганів цієї групи є могилами знатних воїнів і датується ранньоскіфським часом. Крім того, Посулля є одним з місць концентрації знахідок бронзових і залізних наверш, що зустрічаються в гробницях в двох або чотирьох однакових екземплярах. З 7 комплексів походить 24 наверш, ще 10 предметів не мають археологічного контексту.

З моменту появи в археологічній літературі відомостей про перші колекції цих своєрідних культових предметів і до початку 80-х років ХХ ст. вони зазвичай розподілялись на ранню і пізню групи відповідно до конструкції і особливостей звукового елемента [1, с. 47, 48; 2, с. 46–49]. М. І. Ростовцев, ґрунтуючись на формі наверш «київської і полтавської груп», що мають корпус грушовидної або зрізано-біконічної форми з кулькою всередині для відтворення звуку, вказував на їхній прямий зв'язок з Кубанню і більшу давність появи самого звичаю порівняно зі степовими пам'ятками Нижнього Подніпров'я [3, с. 521]. Зазначається, що найархаїчніші знахідки «залишків колісниць», якими М. І. Ростовцев вважав наверш з Ульського і Келермеського могильників, датуються VI ст. до н. е. і не відомі в V–IV ст. до н. е. Пізню серію виробів дають поховання Олександропільського, Краснокутського, Чортомлицького курганів, Слонівської Близниці, що, на думку дослідника, мають датуватися IV–II ст. до н. е. [1, с. 47–48; там само прим. 1]. Однак, дослідник відносив курган Старша Могила до VI–III ст. до н. е., перехідного від скіфського до сарматського часу [3, с. 158].

Згодом при впорядкуванні посульських матеріалів В. А. Іллінська, описуючи дискусію щодо хронології Старшої Могили, зазначає, що М. І. Ростовцев не зміг правильно пояснити його походження, оскільки в кургані

були відсутні східні і грецькі речі, які він вважав основою скіфської культури [4, с. 198, 200]. Основний інвентар (довгий і короткий мечі, наконечники списів, бойові сокири, бронзові, кістяні і залізні наконечники стріл, наверхня, кістяні речі від кінського убору) дозволили В. А. Іллінській встановити паралелі Старшої Могили з низкою ранніх пам'яток скіфської культури, а особливо з келермеськими курганами, і датувати її в межах першої половини VI ст. до н. е. [4, с. 210; 5, с. 68]. Відповідно до хронологічної схеми дослідниці, цей комплекс відкриває групу поховань ранньоархаїчного часу на Сулі. До її складу входять також поховання із наверхнями в курганах 477 біля с. Вовківці і 5 біля с. Попівка, що датуються серединою VI ст. до н. е. [5, с. 70]. З перехідним часом кінця VI – початку V ст. до н. е. В. А. Іллінська пов'язувала комплекси інвентарю курганів 7 і 476 біля с. Вовківці та 3 біля с. Попівка [5, с. 72-74]. Поховання з наверхнями пізнього типу з курганів біля с. Оксютинці розкопок В. В. Хвойки 1897-1899 рр. та кургану 1 біля с. Вовківці розкопок 1897-1898 рр. датувались відповідно першою половиною V ст. до н. е. і другою половиною IV ст. до н. е. [5, с. 76, 79]. Запропонована схема датування посульських знахідок без змін була прийнята О. В. Переводчикової в спеціальній роботі, присвяченій типології і еволюції наверхнь. Визначено, що на цій території набувають поширення наверхня п'яти типів, що є похідними від кубанських [6, табл. 2, с. 43].

Аналіз та класифікація серії вуздечних наборів сприяли істотному корегуванню дати окремих поховань і Келермеського могильника загалом в межах третьої чверті VII – межі VII-VI ст. до н. е. [7, с. 52, 53]. Власна хронологічна шкала була розроблена на основі складу сагайдачних наборів і вуздечних комплектів для некрополів Центрального Передкавказзя [8, с. 72, 73]. Зміна поглядів на вік цих пам'яток дозволяє уточнити хронологічне співвідношення посульських курганів, в яких були виявлені наверхня, і скорегувати їхнє датування в цілому, виділивши групи знахідок. Перша група синхронізується з «молодшою» групою Келермеських курганів [7, с. 97, 99; 9, с. 77, 78; 10, с. 147]. Друга група співвідноситься з посткелермеським етапом [10, с. 150]. Пам'ятки третьої групи датуються на основі грецького керамічного

імпорту і аналогій комплексу речей зі степових курганів Північного Причорномор'я кінцем першої чверті IV ст. до н. е. [11, с. 288; 12, с. 296].

Комплекси першої групи (остання чверть VII – початок VI ст. до н. е.) можна вважати похованнями воїнів перших післяпохідних поколінь. Вони характеризуються відсутністю в матеріальній культурі знахідок новочеркаського типу [10, с. 147]. Курган Старша Могила, дата якого, ймовірно, не виходить за межі VII ст. до н. е., є найбільш ранньою пам'яткою посульського регіону [12, с. 295; 10, с. 147, 148, прим. 39]. До останньої чверті VII – першої третини VI ст. до н. е. можна віднести такі комплекси зі знахідками наверх, як Вовківці, курган 476; Попівка, кургани 3 і 5. Основою датування є елементи кінського спорядження: кістяні зооморфні псалії [5, с. 50], залізні стрижнеподібні псалії з трьома петлями [5, с. 58]. До цієї групи, очевидно, належать знахідки без археологічного контексту з «роменських курганів» і кургану біля с. Будки [5, рис. 42: 1–5]. За А. Р. Канторовичем, образ вухастої тварин з язиками, висунутими з відкритої пащі, на посульських наверхнях є наслідуванням зображень з кургану 3/III Келермеського могильника, кургану 1 біля хут. Говердовський, кургану 7 могильника Новозаведене-II. Тому час цих зображень має визначатися подібно, але з урахуванням вторинності відносно прототипів, їх пропонується датувати до середини VI ст. до н. е. [13, с. 811].

Друга група (друга – третя чверті VI ст. до н. е.). Одним з маркерів фіналу ранньоскіфського часу / фінального періоду в Північному Причорномор'ї можна вважати знахідки зрізано-конічних дзвіночків з прорізами [14, с. 65]. В посульському регіоні цим часом датується курган 477 біля с. Вовківці, де бронзові дзвіночки, залізні ковані наверхня супроводжуються одночасно кістяними трьохдірчастими, залізними дводірчастими та, ймовірно, трьохпетельчастими псаліями [5, с. 50]. З кургану 7 поблизу Вовківців, крім пари залізних наверх, увінчаних бронзовими голівками птахів, походять залізні петельчасті вудила і трьохпетельчасті псалії, характерні для келермеського часу. Водночас тут виявлено бляшки з ромбічним щитком, що набувають поширення пізніше [15, с. 112]. Зображення на наверхні має низку аналогій в пам'ятках

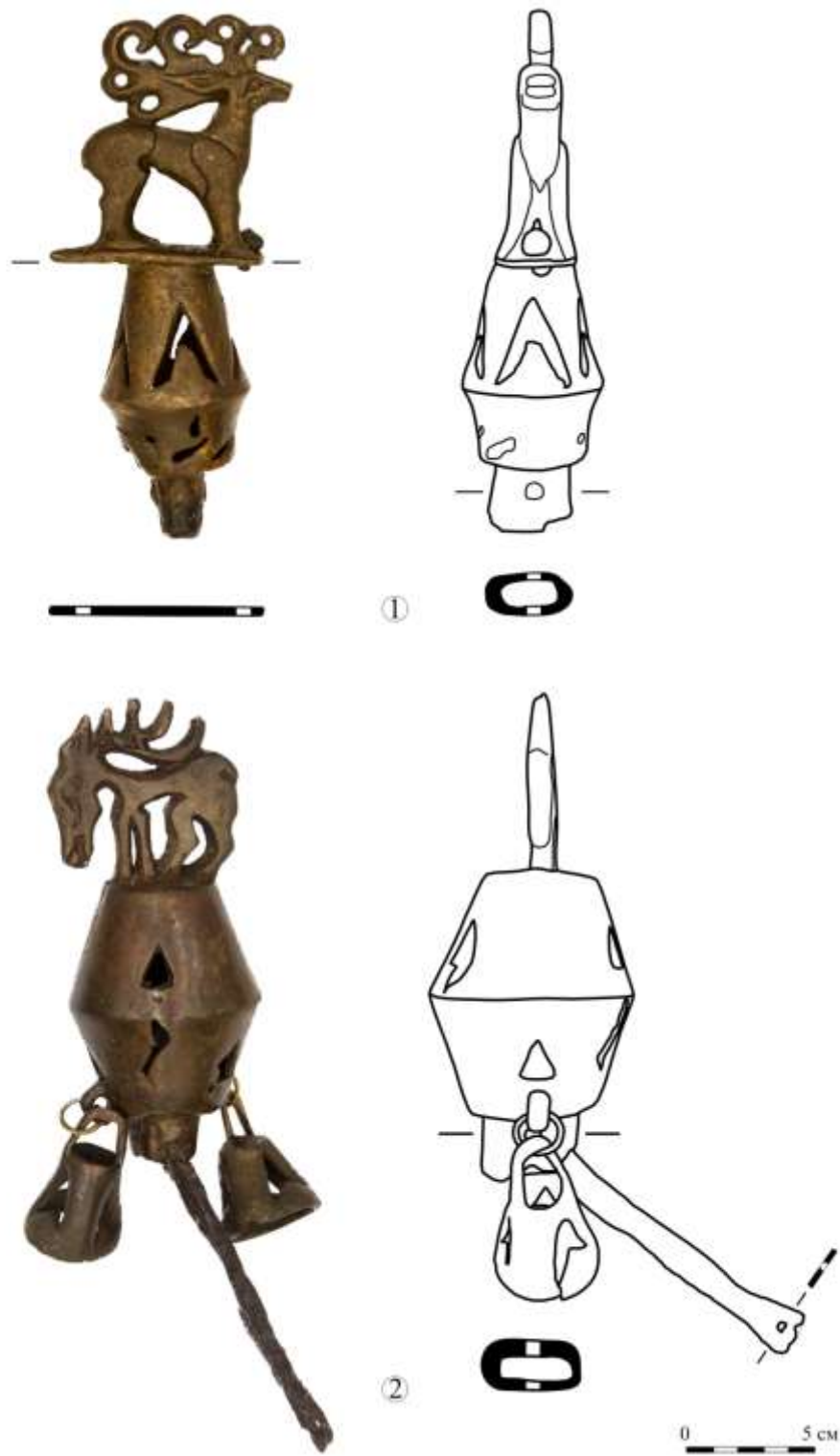
Північного Кавказу і відноситься А. Р. Канторовичем до Краснозам'янського типу, що об'єктивно датується на основі хроноіндикаторів другою чвертю VII – початком VI ст. до н. е. [13, с. 661–663]. Ймовірно, поєднання елементів, характерних як для класичних келермеських пам'яток, так і для наступних етапів, свідчить про перехідний характер вказаних комплексів. Можна припустити, що цим пояснюється і нетипова конструкція навершя з кургану 7 Вовківців: з бронзи відлито лише зооморфне зображення, корпус і залізний стрижень викувані з заліза [5, табл. XXXV: 1].

Третя група (кінець першої чверті IV ст. до н. е.). До найпізнішої хронологічної групи лісостепових поховань скіфського часу зі знахідками навершя належить поховання воїна в кургані 1 біля с. Вовківці розкопок 1897–1898 рр. Біля південної стінки камери виявлено чотири навершя у вигляді біконічних бубонців, увінчаних фігуркою оленів на дещо зігнутих ногах, з прямокутною у перерізі втулкою, насадженою на залізний стрижень. В нижній частині бубонця з обох боків симетрично розташовано дві вертикальні петлі (рис. 1: 2). Хронологія комплексу визначається на основі датування чорнолакового канфароподібного кіліка з наліпним валикоподібним вінцем, а також налобника у поєднанні з крилоподібними нащічниками, аналогічними знайденим в Солосі, Бердянському кургані, Товстій Могилі і Цимбалці [11, с. 288; 12, с. 296]. Слід зауважити, що типологічно близькі навершя із зображенням оленів з курганів біля с. Оксютинці розкопок В. В. Хвойки 1897–1899 рр. вважалися більш ранніми на основі розрізнених матеріалів із курганних поховань, що складалися зокрема з речей V ст. до н. е. В. А. Іллінська зазначала, що має сумнів щодо того, чи належать вони одному, чи різним комплексам [5, с. 38]. На вказану інформацію спирається і А. Р. Канторович при датуванні зображень оленя оксютинецько-вовківцецького типу, посилаючись на комплекс з цвяхоподібною булавкою, браслетами, дзеркалом, глечиком [13, с. 355]. Втім, опубліковані архівні документи, а саме рисунки В. В. Хвойки до звіту про розкопки на території лісостепового Придніпров'я в 1899 р. дещо доповнюють цю інформацію. На рисунку зображено навершя, що лежать в могильній ямі під

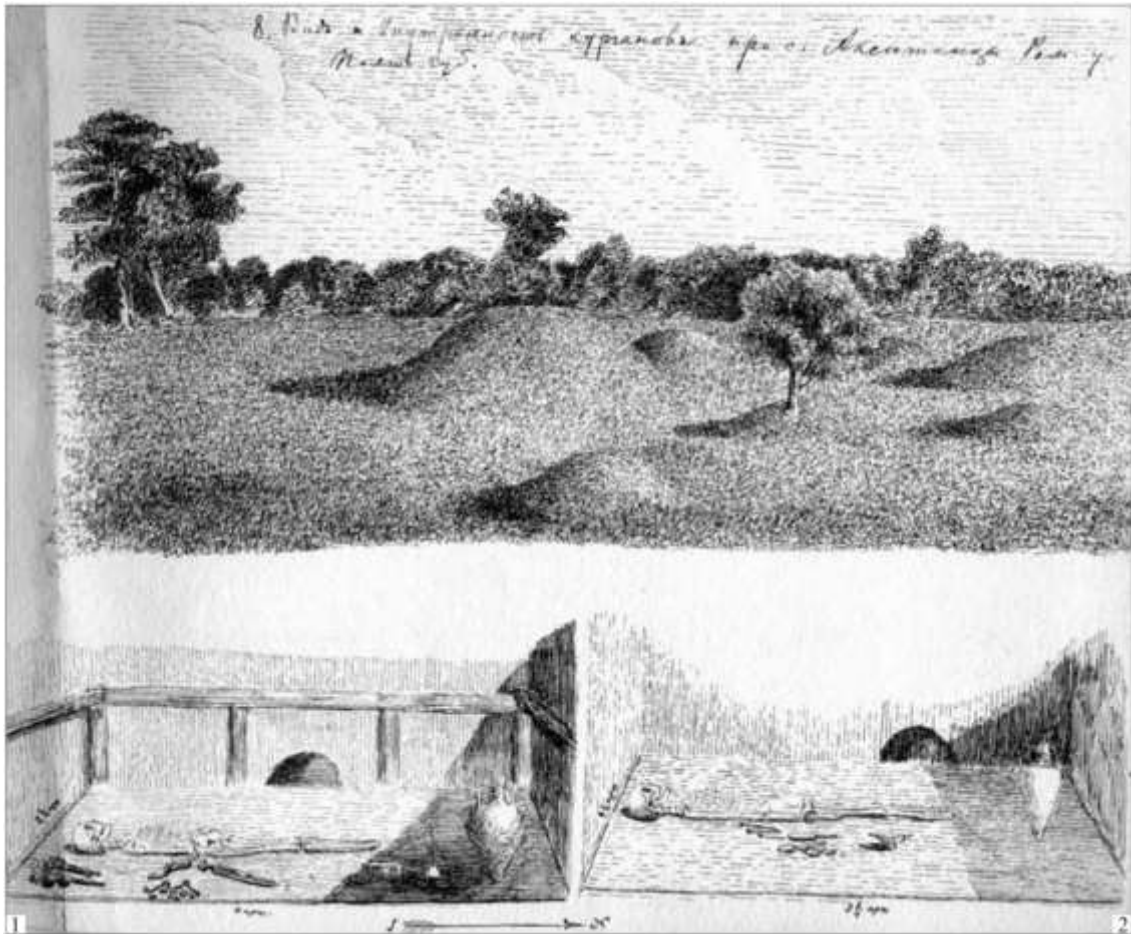
південною стінкою за головою похованого (рис. 2: 1). Справа біля стегна знаходиться меч (з ажурним навершям?), а поруч з ним вудила і, очевидно, інші деталі вуздечного набору. Тож, можна припустити, що металеві навершя і комплекс речей, представлений дзеркалом і жіночими прикрасами, походять з різних поховань. Навершя, на нашу думку, можна обережно датувати тим самим часом, що і типологічно близькі вироби з кургану 1 біля с. Вовківці розкопок 1897-1898 рр. Характерною рисою, що відрізняє оксютинецькі знахідки, крім більшої реалістичності зображення, є відсутність вертикальних петель в нижній частині бубонця (рис. 1: 1). Натомість, з обох боків прямокутної підставки, на якій розташовано фігуру оленя, знаходяться два округлих горизонтальних отвори із залізними штифтами, призначення яких невідоме.

Таким чином, найбільша кількість знахідок навершів припадає на класичний келермесський період. При цьому, з кінця VI і упродовж всього V ст. до н. е. в надійно датованих комплексах ця категорія не фіксується, що збігається з тенденціями хронологічного розподілу навершів на інших територіях.

Рис. 1. Навершя IV ст. до н. е. Посуля: 1 – Оксютинці, кургани розкопок В. Хвойки 1897-1899 рр.; 2 – Вовківці, курган 1 розкопок 1897-1898 рр.

Рис. 2. Кургани поблизу с. Оксютинці. Рисунки В. В. Хвойки до звіту про розкопки на території лісостепового Придніпров'я в 1899 р. (за Вахтина 2009)

Література

1. Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на Юге России. Т. 1. СПб: Издание Имп. Археологической комиссии, 1914. 537 с.
2. Іллінська В. А. Про скіфські навершки // Археологія. 1963. Т. XV. С. 33-60.
3. Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Л.: РАИМК, 1925. 621 с.
4. Іллінська В. А. Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії // Археологія. 1951. Т. V. С. 196-212.
5. Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья). К.: Наукова думка, 1968. 203 с.
6. Переводчикова Е. В. Типология и эволюция наверший // СА. 1980. № 2. С. 23-44.
7. Галанина Л. К. Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских могильников) // АСГЭ. 1983. Вып. 24. С. 32-55.
8. Петренко В. Г. К вопросу о хронологии раннескифских курганов Центрального Предкавказья // Проблемы скифо-сарматской археологии. М., 1990. С. 60-81.
9. Эрлих В. Р. Относительная и абсолютная хронология Ульских курганов // Таманская старина. 2000. № 3. С. 77-78.
10. Гречко Д. С. 2013. О памятниках киммерийцев и «раннескифской» культуре // Stratum plus. 2013. № 3. С. 133-154.
11. Полин С. В. Скифский Золотобалковский курганный могильник V-IV вв. до н. э. на Херсонщине. К.: 2014. 776 с.
12. Алексеев. Хронография Европейской Скифии VII-IV веков до н. э. СПб.: ГЭ. 416 с.

13. Канторович А. Р. Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция. Дисс. ... д-ра. ист. наук : 07.00.06. Москва, 2015. 1724 с.
14. Гречко Д. С. Об эволюции конской узды на юге Восточной Европы в VI в. до н. э. // Древности. 2017. № 15. С. 53–70.
15. Могилов О. Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. Київ; Кам'янець-Подільський, 2008. 439 с.
16. Вахтина М. Ю. К истории изучения В. В. Хвойкой скифских древностей лесостепного Приднепровья (по материалам Научного архива ИИМК РАН) // Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого / ред. Бессонова С. С. Киев; Полтава: ИА НАНУ, 2009. С. 74–85.

Цибка Веніамін Іванович

Сумське міське об'єднання громадян
«Фонд підтримки інформаційних
проектів «Алгоніка»»

МАТЕРІАЛИ ДО РОДОВОДУ ОДНОГО З ВЧИТЕЛІВ ГОГОЛЯ ІВАНА ГРИГОРОВИЧА КУЛЬЖИНСЬКОГО

У квітні цього року минуло двісті двадцять років з дня народження педагога, історика, етнографа та письменника Івана Григоровича Кульжинського. Постаті цього вченого та літератора присвячені не тільки біографічні довідки у енциклопедичних словарях [20; 21; 33; 34], а й цілі розвідки про його літературну та дослідницьку діяльність [1; 3; 17; 29; 31; 35, с. 48-50]. Є, навіть, публікації, які висвітлюють окремі періоди чи епізоди у житті Івана Григоровича [23]. Не залишилась поза увагою дослідників і генеалогія роду Кульжинських, як важлива частина біографії особистості, що є необхідною складовою наукової біографії вченого [30, с. 28-29], що свідчить на користь поміченої сумською дослідницею Н. В. Лобко тенденції зближення історико-біографічних та генеалогічних досліджень [24]. Поколінний розпис родоводу Кульжинських, який містить короткі відомості про нащадків І. Г. Кульжинського, надає відомий знавець генеалогій чернігівського дворянства граф Григорій Олександрович Милорадович [25, с. 167]. Повну дату народження дружини Степана Івановича Кульжинського Єлизавети Микитівни

уродженої Тризна люб'язно повідомляє у своєму Малоросійському Родословнику відомий генеалог В. Л. Модзалевський [26, с. 15].

Тисяча дев'ятсот четвертого року побачила світ генеалогічна розвідка правнука І. Г. Кульжинського Володимира Володимировича Кулжинського «Материалы к истории рода Кулжинских» [18], а дві тисячі сьомого року – дослідження іншого представника роду Сергія Сергійовича Кулжинського «Краткая история и генеалогия рода Кулжинских» [19]. На жаль, ці два дослідження, практично, не доступні для українського дослідника. Остання зазначена праця послужила одним-єдиним джерелом для присвяченої генеалогії Кулжинських невеликої статті полтавського краєзнавця В. Тарасова [32]. Онуці Івана Григоровича – бібліотекознавиці, бібліографіні, редакторці журналу «Бібліотекар», завідувачки бібліотеки Ніжинського інституту народної освіти (1925-1929 р.р.) Людмилі Степанівні Кулжинській присвячений доробок ніжинської дослідниці Г. С. Осіпової [28].

Відсутність у згаданих працях посилань на архівні джерела дала надію автору, що обробка наявних у Державному архіву Сумської області (далі – ДАСО) та Державному архіву Чернігівської області (далі – ДАЧО) метричних та сповідних книг по Вороніжу та Ніжину надасть нові матеріали до генеалогії досліджуваного роду або документальне підтвердження вже відомим фактам.

Отже, мета публікації – дослідити за наявними архівними джерелами та описати родовід Івана Григоровича Кулжинського.

Початкову для початку генеалогічного дослідження інформацію надав у своїй автобіографії сам Іван Григорович: *«Родился я 1803 года апрѣля 14-го въ городѣ Глуховѣ, гдѣ отецъ мой былъ тогда дѣякономъ при церкви Св. Анастасіи. Черезъ нѣсколько мѣсяцевъ послѣ моего рожденія, отецъ былъ рукоположенъ въ священники Троицкой церкви въ мѣстечкѣ Воронежѣ. Здѣсь я выросъ, и потому привыкъ почитать мѣстечко Воронежѣ моею родиною.»* [2, с. 269]. На жаль, метрична книга Анастасіївської церкви м. Глухів за відповідний рік не зберіглася, тож автобіографічне свідчення самого Івана Григоровича і буде слугувати документальним підтвердженням дати його народження. Непрямим

підтвердженням факта призначення батька Івана Григоровича священником воронізької Троїцької церкви у 1803 році є відсутність згадки про нього у сповідному розписі цієї церкви за 1802 рік [11, арк. 1]. Наявність у фондах ДАСО сповідних розписів церкви Св. Трійці м-ка Вороніж Чернігівської губернії за 1810-1839, 1850-1862 роки давала надію на виявлення інформації щодо досліджуваного роду.

І вже у сповідному розписі за 1810 рік виявлено, що у розділі «Духовные и их домашние» записані: священник Григорій Іванов син Кульжинський у віці тридцяти п'яти років разом з двадцяти семирічною дружиною Софією Максимівною та семи річним сином Іваном і 3-х річною дочкою Марією [4, арк. 1]. Склад родини священника Григорія Кульжинського не змінився і у сповідному розписі за 1811 рік [4, арк. 15], а вже починаючи зі сповідного розпису 1812 року у складі родини перестає згадуватися син Іван, а навпаки починає згадується молодша дочка Надія. У 1812 році вона записана у віці одного року [4, арк. 29]. У сповідному розписі 1813 року у складі священницької родини записаний також однорічний син Григорій [4, арк. 42], а у сповідному розписі 1816 року – однорічна дочка Анастасія [4, арк. 80], але це єдині згадки про них, які слід трактувати, що вони померли ще немовлятами.

У сповідному розпису Троїцької церкви м-ка Вороніж за 1814 рік у складі родини священника Григорія Івановича Кульжинського крім дружини та дітей записана 60-річна теща вдова Анастасія Іванівна Буцанова [4, арк. 53]. Так само – у сповідних розписах за 1816, 1819, 1820, 1824, 1825 роки, де Анастасія Іванівна зазначена у відповідному віці [4, арк. 80, 118; 5, арк. 1, 47, 59]. Це дає підставу вважати документально обґрунтованим дівоче прізвище Софії Максимівни – «Буцанова», а також дало напрямок додаткового архівного пошуку щодо її батьків. За браком друкованих документальних джерел кінця XVIII – початку XIX ст. цей пошук розпочався з «Родословной книги черниговского дворянства» Милорадовича і початок виявився результативним: Буцанов Олексій Максимович, який розпочав цивільну службу 1796 року, отримав чин колезького асесора 1838 року і указом Герольдії № 1170 від

двадцять восьмого лютого тисяча вісімсот сорок шостого року занесений до третьої частини дворянської родовідної книги Чернігівської губернії [25, с. 40]. Виходячи з по батькові та приблизних років народження можна зробити обґрунтований висновок, що колезький асесор Олексій Максимович Буцанов – старший брат Софії Максимівни. Успіх надихнув заглянути і до відомих списків чернігівських дворян 1783 року Лазаревського, де автор статті не виявив згадок прізвища «Буцанов», але йому впала в око інформація: *«Буцановскій, Максим, войск. тов. При войсковой музыкѣ трубачъ. Жена – дочь священника, Анастасия. Дѣтей нѣтъ»* [22, с. 112]. Сумнівів не було: військовий товариш Максим Буцановський – батько Софії Максимівни. Співпадіння імені його дружини та імені теці Григорія Івановича Кульжинського свідчить на користь такого припущення. В. М. Заруба додає ще краплину інформації: *«Буцановський Максим Омелянович. Військовий товариш Ніжинського полку (1782). Житель Глухова (1788)»* [16, с. 68]. Документ «Відомості про розташування і обшири міст Малоросійської Чернігівської губернії 1810 року» містить список землевласників міста Глухова серед яких Максима Буцановського/Буцанова не було виявлено [27, с. 264-267].

Системна обробка наявних у фондах ДАСО метричних книг воронізьської Троїцької церкви за 1820-1842, 1853-1862 роки дала свої результати. У метричній книзі за 1826 рік виявлено актовий запис № 5 про смерть двадцять четвертого травня тисяча вісімсот двадцять шостого року від сухот сорока трирічної Софії Максимівни Кульжинської. Перед смертю її сповідав благочинний протоієрей Василь Артовський-Яновський. Небіжчиця була похована двадцять шостого травня *«на общемъ кладбище»* [6, арк. 66].

У метричній книзі за 1828 рік був виявлений актовий запис № 3 від десятого лютого тисяча вісімсот двадцять восьмого року про те, що *«обвѣнчанъ молодикъ, житель Глуховскаго повѣта, села Черноригъ, священнический сынъ Федоръ Александровъ Орловскій съ дѣвицею священно-намѣстника Троицкой церкви Григорія Кулжинскаго дочерью Марією в церкви Святыхъ живоначальныхъ»*

Троици, по испытаніи об онихъ лицахъ что между ними нѣтъ никакого свойства, ни духовнаго, ни плотскаго». Поручителем (свідком) з боку нареченого був його зять священник села Чернориг Федір Боровський, а з боку нареченої – її батько священник Григорій Кульжинський, «*кои предъ вѣнчаніемъ и указную присягу выполнили*». Вінчав благочинний протоієрей В. Артовський-Яновський [6, арк. 41].

Двадцять п'ятого липня тисяча вісімсот тридцять третього року обвінчалися «*исключенный съ высшаго отдѣленія Черниговской семинаріи ученикъ*» Микита Омелянович Лук'янович та дочка священника Григорія Кулжинського Надія. Про це свідчить відповідний актовий запис № 3 у метричній книзі за 1833 рік. Поручителем з боку нареченого був його брат, священник с. Жуклі Сосницького повіту Чернігівської губернії Юхим Омелянович Лук'янович, а з боку нареченої – її батько. Обряд вінчання здійснив священник воронізької Успенської церкви [6, арк. 52].

У метричній книзі Троїцької церкви м-ка Вороніж за 1838 рік відшукано актовий запис № 11 про смерть п'ятнадцятого червня у віці 61-го року «*отъ долговременной болѣзни*» парафіяльного священника Григорія Івановича Кулжинського. Сповідав покійного перед смертю його духовник, священник с. Клишки Йосиф Вересотський. «*За согласіемъ прихожанъ и старосты*» померлий священник був похований «*на погостѣ*» Троїцької церкви. Соборний обряд поховання здійснив благочинний Олексій Муравський [8, арк. 40].

У сповідному розписі тієї ж Троїцької церкви за 1850 рік серед духовних осіб записані сорока трирічна «*діаконская жена*» Марія Григорівна Орловська та її дванадцятирічна племінниця Євдокія Микитівна Лук'яновичева [9, арк. 1].

Зважаючи на відомий факт мешкання Івана Григоровича Кулжинського у м. Ніжин у 1841-1843 роках під час перебування на посаді інспектора Ліцею князя Безбородька та після 1847 року, коли Іван Григорович вийшов у відставку та остаточно поселився у Ніжині, подальший архівний пошук був продовжений за архівними документами цього повітового містечка Чернігівської губернії.

У сповідному розписі Олександрівської (при ліцеї) церкви за 1842 рік записані: інспектор ліцею, колезький асесор Іван Григорієв син Кульжинський у віці 39-ти років; його дружина Олена Пантелеймонова дочка у віці 36 років; їх діти: Андрій, 15 років, Олексій, 13 років, Володимир, 10 років, Ганна, 9 років, Стефан, 6 років, Григорій, 4 роки, Олександр, 1 рік. Разом з родиною інспектора записані «*крѣпостные ихъ люди*»: 40-річна удова Ірина Іванівна Кутульська з трьома дітьми, чотирнадцятирічна дівчиця Анастасія та тридцятирічний Григорій Петрович Рудачок з двадцятисемирічною дружиною Ксенією Олексіївною та п'ятирічною дочкою Катериною [14, арк. 5 зв.]. У сповідному розписі за 1843 рік склад родини Івана Григоровича не змінився, але з зазначенням відповідного віку членів сім'ї. [14, арк. 9 зв.]. Наступні відомості про досліджувану родину можна знайти у сповідних розписах за 1849, 1850 роки, де серед вихованців благородного пансіону згадується Володимир Кульжинський у віці 18 та 19 років відповідно [14, арк. 30 зв., 34 зв.] та за 1853, 1854 роки, де серед тих же вихованців записаний Стефан Кульжинський у відповідному віці (18 та 19 років) [15, арк. 10, 14 зв.].

Колезький радник І. Г. Кульжинський згадується у документі Чернігівського губернського правління «*Вѣдомость о кавалерахъ по увольненіи изъ военной и гражданской службы находящимся на жительствѣ въ городѣ Нѣжинѣ за 1859 годѣ*» як кавалер ордену Святої Анни другого ступеня, яким він був нагороджений двадцять сьомого січня тисяча вісімсот сорок сьомого року «*при грамотѣ № 239*» [10, арк. 14 зв.].

У метричній книзі ніжинської Олександрівської церкви за 1884 рік виявлений актовий запис № 1 про смерть двадцять третього березня тисяча вісімсот вісімдесят четвертого року директора гімназії у відставці, колезького радника вісімдесят однорічного Івана Григоровича Кульжинського «*отъ порока сердца*». Перед смертю покійник сповідувався парафіяльному священику та був долучений. Двадцять п'ятого березня Іван Григорович Кульжинський був похований протоієреєм Андрієм Хойнацьким з дияконом Прокопом Танським «*на погостѣ Нежинского мужского Благовещенского монастыря*» [12, арк. 222 зв.-223].

У метричній книзі Троїцької церкви м. Ніжин за 1917 рік під одинадцятим номером занотований актовий запис про смерть сімнадцятого жовтня тисяча дев'ятсот сімнадцятого року дійсного статського радника Степана Івановича Кульжинського у віці 82-х років «отъ камней въ почкахъ». Колишній член Ніжинського окружного суду був похований двадцятого жовтня протоієреєм Михайлом Громаковським з псаломщиком Іваном Андрієвським на Іоанно-Богословському цвинтарі у Ніжині [13, арк. 233 зв.-234].

Відшукана у архівних джерелах генеалогічна інформація дозволила доповнити родовід Івана Григоровича Кульжинського раніше невідомими персонами, новими даними, точними датами та деталями відомих фактів тощо. Фрагмент відновленого родоводу І. Г. Кульжинського наведений на малюнку 1.

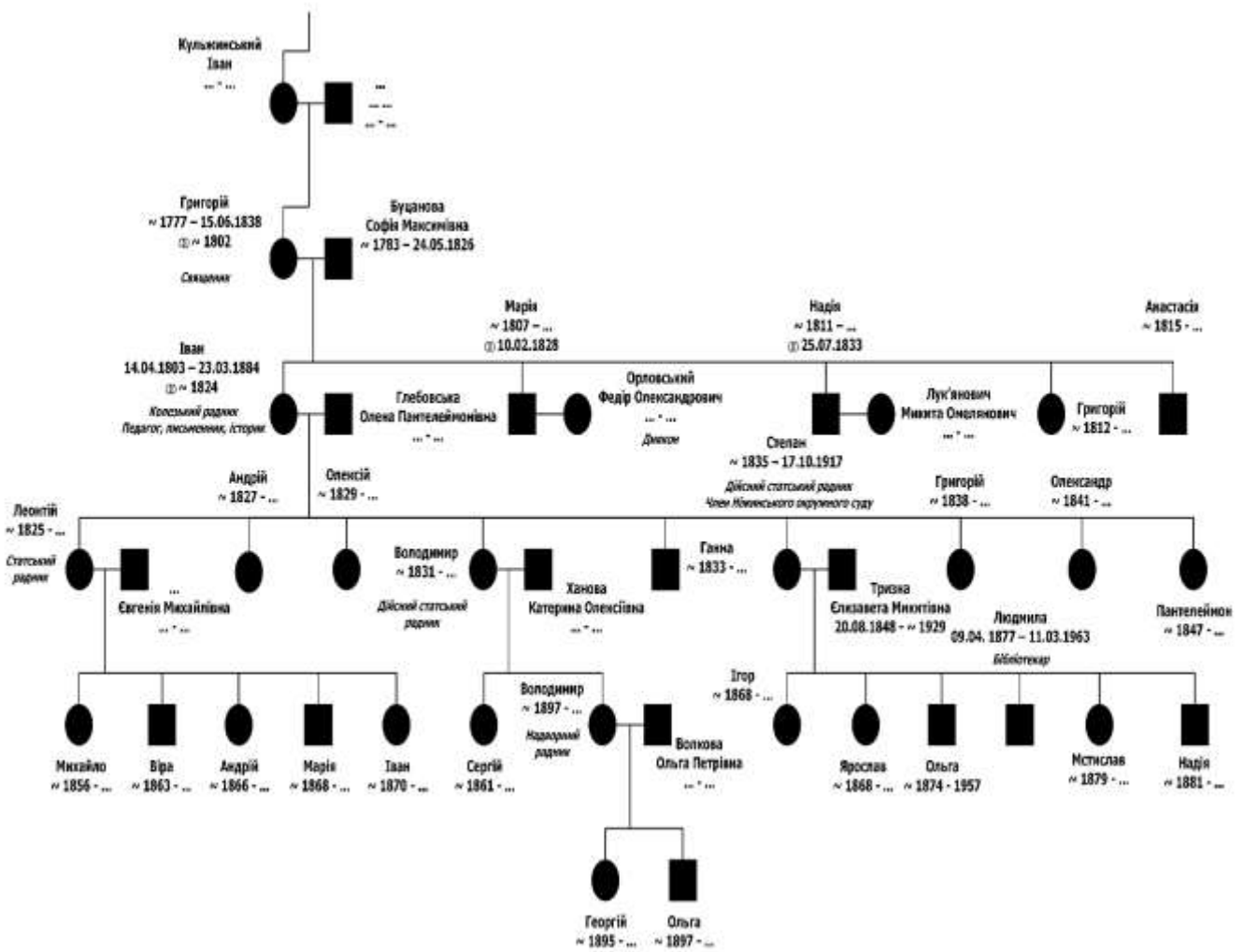
Генеалогія Кульжинських потребує подальшого студіювання. Наступний етап дослідження повинен дати відповіді ще на чимало простих та складних запитань. Одне з них: чому, наприклад, у метричних книгах ніжинських церков не виявлено актових записів про народження молодших дітей Степана Івановича Кульжинського, про яких відомо з опублікованих джерел, що вони народилися у Ніжині?

Література та використані джерела

1. Абрамов И. С. Краевед И. Г. Кулжинский, учитель Н. В. Гоголя. *Краеведение*. 1929. № 10. С. 594-596.
2. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородько. Изд. 2-е, испр. и доп. Санкт-Петербург, 1881. 471, СЛСII с.
3. Данилов В. К характеристике И. Г. Кулжинского и его литературной деятельности. *Україна*. 1907. Т. IV. С. 20–45.
4. ДАСО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 1. 129 арк.
5. ДАСО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 2. 134 арк.
6. ДАСО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 3. 82 арк.
7. ДАСО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 4. 131 арк.
8. ДАСО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 5. 115 арк.
9. ДАСО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 6. 139 арк.
10. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 3 А. Спр. 844. 127 арк.

11. ДАЧО. Ф. 679. Оп. 7. Спр. 12. 5 арк.
12. ДАЧО. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 210. 489 арк.
13. ДАЧО. Ф. 679. Оп. 10. Спр. 1636. 583 арк.
14. ДАЧО. Ф. 679. Оп. 19. Спр. 242. 36 арк.
15. ДАЧО. Ф. 679. Оп. 19. Спр. 243. 32 арк.
16. Заруба В. М. Козацька старшина гетманської України (1648-1782): персональний склад та родинні зв'язки. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2016. 932 с.
17. Котенко Т. Роль І. Г. Кулжинського у становленні П. С. Морачевського як педагога й письменника. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2011. Вип. 31. С. 549–558.
18. Кулжинский В. В. Материалы к истории рода Кулжинских. Санкт-Петербург, 1904. 52 с.
19. Кулжинский С. С. Краткая история и генеалогия рода Кулжинских. Дубна, 2007. 528 с.
20. Кулжинский, Иван Григорьевич. *Русский биографический словарь / Изд. под наблюдением пред. Импер. Рус. ист. о-ва А. А. Половцова*. Т. 9. Кнаппе – Кюхельбекер. Санкт-Петербург, 1903. С. 539.
21. Кульжинський Іван (1803–1884). *Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович*. Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1955-1995. Т. 4. С. 1233.
22. Лазаревский А. М. Списки черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства. Чернигов: Типография губернского правления, 1890. 186 с.
23. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах. *Киевская старина*. 1906. Т. ХСІІІ. С. 72-87.
24. Лобко Н. В. Сучасні біографічні та генеалогічні дослідження: шляхи зближення та трансформації. *Українська біографістика: зб. наук. пр.* К., 2010. Вип. 6. С. 262-273.
25. Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства. Т. 2. Части 3, 4, 5, 6 и приложения. Санкт-Петербург, 1901. 406, 10, 34, 316, СХ с.
26. Модзалевский В. Л. Малоросійський Родословник / Упоряд. В. В. Томазов. Т. V. Вип. 2. К., 1998, 96 с.
27. Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. / НАН України, Археографічна коміс. [та ін.]; упоряд., передм. Т. Б. Ананьєвої ; відп. ред. П. С. Сохань. Київ: Наук. думка, 1997. 322 с.
28. Осіпова Г. С. Маловідомі постаті бібліотеки Ніжинської вищої школи: Людмила Степанівна Кулжинська. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2023. 31 с.

29. П'ятаченко С. В. Іван Кулжинський та його внесок у дослідження народної культури Глухівщини. *Сумські історико-краєзнавчі студії: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. (Суми, 28 жовтня 2021 р.)* / Редкол.: Д. В. Кудінов (голова), О. М. Клочко, М. А. Михайліченко, В. О. Оліцький. Суми: ФОП Цьома С. П., 2021. С. 196-205.
30. Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика. Одесса: Бондаренко М. А., 2017. 455 с.
31. Сперанский М. Н. Один из учителей Н. В. Гоголя (И. Г. Кулжинский). *Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине*. 1907. Т. 23. С. 1–82.
32. Тарасов В. А. Несколько строк о роде С. К. Кулжинского. *Старожитності Посулля. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867-1943): зб. наук. пр. / відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.* К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК, 2017. С. 31–32.
33. Терлецький В. В., Рябчун В. А. Кулжинський Іван Григорович. *Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник*. Суми: Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сумський державний університет, 2003. С. 239.
34. Усенко П. Г. Кулжинський (Кулжинський) Іван Григорович. *Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2008. С. 475-476.
35. Языков Д. Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей. Вып. 4: Писатели, умершие в 1884 году. Санкт-Петербург, 1888. 120 с.

Мал. 1. Відновлений фрагмент родовету Івана Григоровича Кульжинського

Циватий В'ячеслав Григорович

кандидат історичних наук, доцент,
Заслужений працівник освіти України, член
правління Наукового товариства історії
дипломатії та міжнародних відносин
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА МОДЕРНОЇ АРХЕОЛОГІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ І
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД (МІЖНАРОДНІ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ
ДИСКУРСИ ІННОВАЦІЙНИХ ПІДХОДІВ)**

Інституціональна історія археології – інноваційний напрям у сфері археологічних досліджень, який включає в себе як історіографічну проблематику, так і історію археологічних інституцій. Роль фахівців-археологів у системі охорони виявлених об'єктів археологічної спадщини є виключно важливою для збереження культурної спадщини. Питання охорони та збереження археологічної спадщини України є одними з обговорюваних у науковому співтоваристві держави вже не одне десятиліття. Максимальна увага в рамках таких обговорень приділяється проблемам так званої чорної археології та здійснення будівельних робіт без попередніх археологічних досліджень. Актуальність даних проблем настільки висока, що інші питання у сфері охорони та збереження об'єктів археологічної спадщини опиняються на периферії уваги і не отримують необхідного розгляду та вирішення. Зокрема – інноваційність сучасної археології та інституціоналізація виявлених об'єктів археологічної спадщини.

Теорія і практика археології - це системний підхід до вивчення та належного збереження археологічної спадщини. Адже без теорії археолог, хоч би який досвідчений він не був, змушений у всіх своїх дослідницьких операціях або цілком підкорятися традиції, або шукати методом спроб і помилок. Теорія, розгортаючи перед ним схему співвідношень у його матеріалі та схему влаштування його

власного інструментарію, визначаючи цілі та завдання, висвітлює йому шляхи просування та напрям для роботи. Звісно, обидві схеми неповні, у чомусь спотворюють картину. Але з польового досвіду користування недосконалими картами ми знаємо, що краще така карта, ніж нічого. Тим більше, що «нічого» часто насправді означає сліпу довіру до невизначеного та випадкового путівника. Археолог, озброєний теорією, здатний до свідомої творчості, подальшого розвитку методики, до самостійного визначення шляху і практичної локалізації на місцевості – і як результат – успішний археологічний проект.

Наука не зводиться до теорії, про що теоретики охоче забувають. Теорія перевіряється практикою, це означає - реалізується в ній. Теорія існує заради власної витонченості та удосконаленості: вона має працювати, функціонувати, виконувати свої функції та в підсумку – сприяти отриманню практичного археологічного відкриття або вагомому дослідженню.

Інноваційний підхід до теоретико-методологічних аспектів у наукових дослідженнях і при викладанні історії та археології в закладах вищої освіти (ЗВО) в умовах сьогодення стає пріоритетним: поряд із класичними, традиційними методиками застосовуються й експериментальні підходи, як в Україні, так і в зарубіжних ЗВО. Сьогодні ключова роль відводиться набутим професійним компетентностям випускника у сфері археології. У цьому контексті компетентнісний підхід у вищій школі виступає як інструмент оновлення моделі підготовки археологів і досягнення високого рівня професійної практичної підготовки [1, с. 5–106].

Якщо в ХХ столітті викладач був «енциклопедією» для студентів, то тепер його роль кардинально змінилася, змінилися і теоретико-методологічні концепти викладання. Оскільки джерел інформації з навчальної дисципліни є безліч, студенти мають швидкий доступ до неї. Проте ця інформація є різноманітною, іноді недостовірною чи застарілою, відповідно, завдання викладача полягає в тому, щоб скерувати пошуки здобувача вищої освіти в потрібне русло. Характерна риса ХХІ століття – необхідність, як ніколи, уміння самостійно отримувати потрібну для

роботи інформацію. Цьому мають сприяти сформовані професійні компетентності, а особливо навички *soft skills* [2, с. 183–187].

Актуалізується в умовах сьогодення і питання щодо забезпечення якості освіти, тому поряд із традиційними методами навчання у формі лекцій, семінарських занять, практичних занять – викладачами широко впроваджуються інноваційні підходи. Навчальна дисципліна «Археологія» дозволяє використовувати різні інноваційні підходи, які сприяють переходу від інформаційної методики та простої репродукції знань до їхнього глибокого осмислення, практичного та творчого використання. Важливим є розробка інтерактивних методів, які були б корисними та цікавими для сучасного студента в його освітньо-науковій траєкторії професійного зростання [2, с. 176–187]. Наукові школи за напрямом освіти 032 «Історія та археологія» в умовах поліцентричного світу перебувають у постійному пошуку нових науково-дослідницьких напрямів, зокрема – і в Україні. На початку XXI століття активну діяльність здійснюють археологи – реалізують інноваційні підходи, зокрема, на окрему увагу заслуговує такий підхід, як мусульманська археологія [3; 4].

Експериментальна археологія досліджує минуле шляхом моделювання. Чимало з таких експериментів мають на меті визначити правомірність запропонованої археологами інтерпретації. Специфіка медіаархеологічних досліджень полягає в тому, що археологія медіа займається тим, що вишукує та уважно розглядає в забутих та застарілих медіа (якщо не сказати у технологічному смітті) форми та тактики різного бачення майбутнього.

Традиційне (класичне) та інноваційне в науці. Медійна археологія - це інноваційна міждисциплінарна методологія, яка розглядає засоби комунікації як комунікативні форми, зумовлені науковими інноваціями, культурними та соціальними цінностями, уявленнями, ментальними моделями. Медійна археологія вивчає матеріальні характеристики технологій, їх можливості та обмеження, а також ідеології втілені в їхньому дизайні. Вона також досліджує інституціональну еволюцію та розриви в розвитку медійної культури – починаючи від сучасності,

а можливо й у більш ранніх історичних культурах. Дана методологія дозволяє виробити новий підхід до теорії створення/рецепції тексту в історії літератури, а також інноваційний спосіб визначення середньовічної «медійності», її можливої співвіднесеності з пізнішими практиками у сфері комунікології.

Французька алегорична драма є прикладом археології бачення та співставлення XV і XVI ст. через археологічні артефакти. П'єси за типом «мораліте» прагнули вплинути на громадську думку, поєднуючи оптичне знання і техніку (т.зв. археологія науки і техніки) з моральною та релігійною освітою. Розширюючи візуальні можливості театральних вистав, середньовічна алегорична драма тим самим підкреслювала, що повідомлення стало одним із засобів комунікації: вплив п'єс на середньовічний соціум, середньовічну театральну публіку та її менталітет.

Інформаційне місто – це один із елементів глобальної мегаструктури. Воно сконцентроване і сконденсоване. Мапа і територія інформаційного міста ніколи не співпадають. Місто створює умови для співіснування та взаємодії великої кількості різноманітних аналогових та цифрових об'єктів та перебігу процесів різної швидкості та інтенсивності.

Ще одним новим напрямом – є мусульманська археологія. Поняття і концепт «мусульманська археологія», які розглядаються як наукова дисципліна та особливий напрям досліджень старожитностей, на широкому тлі аналогічних наукових дисциплін – таких, як біблійна археологія та церковна археологія. Особливо слід підкреслити, що подібні дослідження продовжують активно розвиватися в багатьох державах світу, зокрема в державах Центральної Азії – Казахстані, Узбекистані, Туркменістані, Азербайджані та ін. Саме тут мусульманська археологія, як самостійний напрям досліджень, демонструє свій потенціал до інституціонального розвитку [3; 4; 5, с. 32–37].

Мусульманська археологія як наукова дисципліна і напрям досліджень порівняно молода галузь знань про старожитності. Розширенню компетенції даної дисципліни в сучасному світі сприяє бурхливий розвиток археології в країнах

Сходу. Якщо раніше вивчення старожитностей цих країн, у першу чергу епохи Середньовіччя, розвивалося в рамках традиційних для західноєвропейської науки мистецтвознавчих досліджень, то в міру зростання й зміцнення національних наукових шкіл вони все частіше стають об'єктом комплексних міждисциплінарних досліджень [6, с. 43–48; 7, с. 80–88].

Ще одним чинником, що викликає зростання інтересу до цієї дисципліни, є інституціональний розвиток туризму, який стає не просто задоволенням цікавості любителів старовини або паломників, а індустрією, що приносить багатомільярдні прибутки, а в багатьох державах є провідною галуззю економіки (Єгипет, Туреччина, Греція, Ізраїль, Іран, Індія та інші країни) [8, с. 66–75].

Мусульманська археологія є важливою частиною сучасної науки про старожитності. Важливість і наукова значущість цієї галузі археології не підлягає сумніву. Вона знаходиться в ряду таких понять, як біблійна археологія або церковна археологія, хоча помітно відрізняється від них не тільки своїм змістом (причому не тільки конфесійним), але й деякими базовими підходами. Завданням мусульманської археології є отримання, збирання, накопичення, джерелознавча аналітична обробка, інтерпретація матеріальних об'єктів і пам'яток разом із синтезом цих даних з наративними джерелами з метою більш повної реконструкції історії мусульманської цивілізації та релігійного життя мусульманських спільнот і діаспоральних ареалів [9].

Географічні рамки даного напряму повинні включати всі країни мусульманської цивілізації від Далекого Сходу (Китай) до Північної Африки. Регіони, де ісламська державність була втрачена, громади вигнані, а пам'ятники зруйновані або перебудовані, також є в повній мірі потенційними об'єктами вивчення методами археології. Іншими словами, об'єктом вивчення мусульманської археології є пам'ятники (а також сліди і залишки) минулої мусульманської культури. Просто в одних регіонах це можуть бути пам'ятники, залишені національною культурою, а в іншій – невеликими громадами одновірців. Але всі вони однаково цінні, оскільки дають відомості про розвиток ісламської

цивілізації в усій її повноті й територіальній цілісності. Предмет розгляду мусульманської археології розпадається на кілька взаємопов'язаних напрямів. Істотним передбачається, що весь матеріальний і певною мірою духовний світ релігійного життя вивчається в найширшому історико-культурному контексті, із залученням уваги до інших матеріальних артефактів відповідних епох, до світової культурної спадщини [9, с. 113-122; 10; 11; 12].

Медійна археологія – це новий перспективний напрям досліджень у сфері археології. Він має розглядатися як важлива складова в теорії та практиці археології та враховувати історичні аспекти археологічних досліджень (темпоральність та історико-ретроспективну модель) [13; 14; 15, р. 161-178; 16; 17, с. 28-33; 18, с. 54-60].

Отже, мусульманська археологія як новий інноваційний напрям у наукових дослідженнях, не маючи власних конфесійних інтересів, здатна відкрити нові можливості вивчення політики, дипломатії, культури, економіки, побуту та одна із дисциплін, яка здатна запроваджувати в науковий обіг незалежні джерела й нові дані з цивілізаційної історії мусульманських держав. Вона продовжує залишатися однією з найбільш перспективних і результативних галузей науки, які сприяють зміцненню міжконфесійних відносин та діалогу світського й релігійного світоглядів, пом'якшенню міжконфесійних протиріч, має інституціональний потенціал створювати реальну основу для протидії релігійному екстремізму і конфліктогенності.

Можна констатувати, що у своїй сукупності археологічні розвідки мусульманських старожитностей є мультидисциплінарними за характером і синтезують дослідження декількох дисциплін: археології, історії релігії, історії церкви, історії мистецтва, історії дипломатії, історії міжнародних відносин та історії архітектури.

Медійна археологія є цікавим інноваційним напрямом в теорії та практиці сучасної археології. В умовах сьогодення, має можливість констатувати, що застосування сучасних інформаційних технологій в освітньо-науковому процесі,

дозволяє проводити більш ретельну фіксацію знахідок під час розкопок, а також опрацьовувати первинні данні, проте так як у різних дослідників рівень технічного оснащення також різний, то це створює проблеми при порівнянні результатів роботи.

Роль і високий рівень професійної підготовки фахівців-археологів у системі охорони виявлених об'єктів археологічної спадщини є виключно важливою. Саме вони мають і право, і необхідні знання для ініціації процесів встановлення виявлених пам'яток на державний облік та обмеження господарської діяльності на їх територіях. Від грамотних практичних дій наукової археологічної спільноти багато в чому залежить ефективність дій органів державної влади у сфері охорони об'єктів археологічної спадщини.

Література

1. Буйських Ю. С. «Археологія як спосіб життя...»: до питання вивчення української археологічної субкультури. *Поле: збірник наукових праць з історії, теорії та методології польових досліджень*. Т. 1. Вступ до спеціальності. Київ, 2014. с. 5–106.
2. Скакальська І.Б. Інноваційні підходи до викладання археології у вищій школі. *Universum Historiae et Archeologiae The Universe of History and Archeology. Універсум історії та археології*. 2020. Vol. 3(28). Issue 1, P. 176–187.
3. Weiss D. Islam North of the Pyrenees. *Archaeology Magazine*. 2016, April 11. Electronic resource: <http://www.archaeology.org/issues/2151605/trenches/4343-trenches-francemedieval-muslim-burial> [дата входу: 09.04.2023].
4. Байпаков К.М. Исламская археологическая архитектура и археология Казахстана. Алматы, 2012. 284 с.
5. Ціватий В. Г. Дипломатичний інструментарій, норми протоколу та етикету міжнародної ввічливості провідних держав Європи та України доби раннього Модерного часу: інституціональний і комунікативний аспекти. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей* / За ред С. С. Русакова. Вінниця–Київ, 2022. Вип. 44. С. 32–37.
6. Ціватий В. Г. Європейська зовнішня політика і дипломатія першої половини XVI століття та українські землі (політико-правовий аспект). *Науковий вісник Дипломатичної академії України: наукове видання*. Ред.: Б. І. Гуменюк, В. Г. Ціватий, Л. С. Тупчієнко. Київ, 1998. Вип. 1 (1). С. 43–48.
7. Палієнко С. Археологічна методика та інновації на пострадянському просторі очима археологів. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2020. Випуск 60. С.80-88.
8. Ціватий В.Г. Типологія третьої хвилі української еміграції та історичні паралелі міграційного сьогодення. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 1(383). С. 66-75.
9. Ettinghausen R., Grabar O., Jenkins-Madina M. *The Art and Architecture of Islam 650–1250*. 2nd Ed. The Yale University Press, 2003, 380 p.
10. Zielinski S. *Deep Time of the Media, Toward an Archaeology of Hearing and Seeing by Technical Means*. Trans. G. Custance. Cambridge, The MIT Press, 2008. 375 p.

11. Zielinski S. Deep Time of the Media, Toward an Archaeology of Hearing and Seeing by Technical Means. Trans. G. Custance. Cambridge, The MIT Press, 2008. 375 p.
12. Huhtamo E. Illusions in Motion. Media Archaeology of Panoramas and related spectacles. Cambridge, The MIT Press, 2013. 438 p.
13. Foucault M. The Archaeology of Knowledge. Trans. A. M. Sheridan Smith. London, New York, Routledge, 2002. 246 p.
14. La Moralité du jour saint Antoine, ed. E. Doudet. Recueil général de moralités d'expression française. Paris, Garnier, forthcoming 2017.
15. Lavéant K. Le théâtre du Nord et la Réforme dans les villes francophones des Pays-Bas méridionaux. *Le Théâtre polémique, 1450-1550*. Eds. J. Koopmans, K. Lavéant, M. Bouhaïk-Gironès. Rennes, PUR, 2008, pp. 161-178.
16. Prédication et performance du XIIe au XVIe siècle. Eds. M. Bouhaïk-Gironès M., M.-A. Polo de Beaulieu. Paris, Garnier, 2013.
17. Ціватий В.Г. Міжнародно-політичний регіон Центральної Азії у зовнішньополітичних стратегіях США і КНР кінця XX – початку XXI століть: геостратегічні особливості поліцентричної (постбіполярної) системи міжнародних відносин (інституціональний дискурс «soft power»). *США: політика, суспільство, культура / Кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка*. Київ, 2023. С. 28-33.
18. Ціватий В.Г. Європа в добу класичного Середньовіччя і Ранньомодерного часу: менталітет індивідуума та ментальна модель світоустрою (політико-дипломатичний, історіософський, особистісний і соціогуманітарний). *Соціально-гуманітарний вісник: зб. наук. пр.* Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2023. Випуск 41. С. 54-60.

Чабанова Дар'я Сергіївна

студентка IV курсу ОКР Бакалавр ННІ історії, права та міжнародних відносин Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка (науковий керівник к.і.н. Д. В. Ступак)

НЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ БІЛЯ УСТЯ РІЧОК ЕСМАНЬ І РЕТЬ

Річка Есмань є лівою притокою Десни. Недалеко від устя Есмані в неї впадає річка Реть. Ця місцевість стала відома дослідникам неоліту ще у 20-х роках минулого століття. У цей час розвідковими роботами по обох берегах Десни були зібрані як фрагменти неолітичної кераміки, прикрашеної ямково-гребінцевим орнаментом, так і велика колекція різночасових фауністичних решток та кістяних виробів, яка на жаль була втрачена під час Другої світової війни. Основними осередками зібраних неолітичних матеріалів були пункти Оболоння-Лиман на правобережжі Десни та в урочищі Коса, біля села Погорілівка, на лівому березі Десни [1, с. 163].

Нові дослідження біля устя річок Есмань і Реть та розташованого тут села Погорілівка були проведені експедицією М.Я. Рудинського у 1949 році [1, с. 164]. Цікавим фактом є те, що на той час річка Реть теж впадала у Десну. Її устя було розташоване південніше від устя Есмані. Тодішнє межиріччя Реті і Есмані стало одним з місць, де були проведені шурфування. Окрім того, пошук підйомного матеріалу та зачистки лівого берега Десни були проведені в урочищі Вир, при впадінні Есмані в Десну, в урочищі Плющняк-Романівка, розташованого південніше урочища Вир приблизно на 50 м [1, с. 164-171], та на пункті Бондаренкова ямка [2, с. 105,106].

Як з підйомного матеріалу, так і з частини зачисток та шурфів були отримані фрагменти ямково-гребінцевої кераміки, знахідки крем'яних та кварцитових

виробів з вторинною обробкою та сколів [1, с. 163-171]. Слід зауважити, що для цього мікрорегіону використання кварциту характерне і на пам'ятках більш раннього верхньопалеолітичного часу, які розташовані на правому березі Десни [3, с. 144-154; 4, с. 9-30]. Окрім того, з пункту Погорілівка-Есмань були отримані фрагменти гарпуна та наконечника стріли, виготовлених з кістки чи рогу [1, с. 169,170; 5, с. 34-39].

У 60-х та у 80-х роках, аж до 90-го року минулого століття включно, дослідження неолітичних пам'яток біля села Погорілівка проводила В.І. Непріна [2, с. 158-161; 5, 151с.; 6, с. 157,158]. На пам'ятці Погорілівка-Есмань нею було проведено шурфування центральної частини стоянки та зроблена зачистка урвища над річкою Реть. В ході робіт було встановлено, що пам'ятка має два шари, які розділені стерильним прошарком [2, с. 158; 5, с. 90-94].

За результатами досліджень на пам'ятці Погорілівка-Коса вдалося встановити, що течією річок тут було розмито двошарову стоянку з більш ранніми матеріалами лисогубівського типу і більш пізніми ямково-гребінцевої кераміки [2, с. 159; 5, с. 94-97].

Зачистка в пункті Погорілівка, ур. Плющяк-Романівка виявила неолітичний матеріал. За особливостями кераміки він був аналогічний пізній групі з Погорілівки-Коси та частково схожий з виявленим в Погорілівці-Есмань [2, с. 160,161].

Двома траншеями та шурфуванням в пункті Погорілівка, ур. Бондаренкова ямка були виявлені матеріали пізнього етапу ямково-гребінцевої кераміки [2, с. 161; 5, с. 105,106].

Найбільш цікавою пам'яткою стало поселення Погорілівка-Вирчище. Поселення було відкрите В.І. Непріною у 1961 році і з перервами досліджувалось 7 сезонів. За цей час було розкопано 697 кв. м. У 2008 році 28 кв. м були досліджені Є. В. Ногіним. Загалом розкопана площа на поселенні становить 725 кв. м [6, с. 157]. На пам'ятці було виділено три культурні шари. За виявленими матеріалами, місце стоянки періодично заселялось різнокультурними групами людності неолітичного

часу. За радіовуглицевим аналізом та датами існування окремих культурних явищ, матеріали яких представлені на стоянці, Погорілівка-Вирчище періодично заселялось з першої чверті V - до кінця IV тис. до н.е. та не виключено, що і до початку III тис до. н.е. [6, с. 157-176].

Таким чином, вузол неолітичних пам'яток біля устя річок Есмань і Реть та села Погорілівка є найбільш дослідженим мікрорегіоном розташування неолітичних стоянок на території басейну Середньої Десни. Археологічні матеріали, отримані тут, особливо на стоянці Погорілівка-Вирчище, стали реперними для з'ясування особливостей культурно-історичного розвитку неолітичної людності Північно-Східної України [2, с. 143-213; 5, 151 с.;6, 580 с.].

Література

1. Рудинський, М. Я. 1956. Погорілівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 163-171.
2. Неприна, В. И., Зализняк, Л. Л., Кротова, А. А. 1986. *Памятники каменного века Левобережной Украины*. Киев: Наукова думка.
3. Ступак, Д. В. 2013. Особливості використання кам'яної сировини населенням Середнього Подесення за доби верхнього палеоліту. *Археологія і давня історія України*, 10, с.144-154.
4. Ступак, Д. В., Хлопачев, Г. А., Грибченко, Ю. М., Комар, М. С. 2014. Нова верхньопалеолітична стоянка Оболоння. *Археологічний альманах*, 31: Епіграветські пам'ятки Середнього Подніпров'я, с. 9-30.
5. Неприна, В. И. 1976. *Неолит ямочно-ребенчатой керамики на Украине*. Киев: Наукова думка.
6. Ногін, Є. В. 2016. *Неоліт Північно-Східної України*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Шеремет Олександр Романович

здобувач освіти III курсу ОКР Бакалавр
ННІ історії, права та міжнародних
відносин Сумський державний
педагогічний університет імені А.С.
Макаренка (науковий керівник к.і.н
В.О. Оліцький)

АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС МНОГИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ (ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ)

Виразною пам'яткою пізнього етапу роменської культури, давньоруського, післямонгольського часу та козацької доби на території Чорнухинщини є Многинський археологічний комплекс, який складається з городища, двох селищ та залишків курганного могильника.

Відомості про городище «Многинське» починають з'являтися в XVII ст.. Воно згадується в актових матеріалах 1618 і 1628 рр., неодноразово у 1632–1638 рр., позначене на карті України Г.Л. де Боплана . Його перший опис укладений О.Ф. Шафонським в останній чверті XVIII ст. Відомості про городище містяться у матеріалах анкетування Центрального статистичного комітету Російської імперії 1873 р. та опитових листах Статистичного бюро Полтавського губернського земства. Наприкінці XIX ст. було відоме В.Г. Ляскоронському, який його так і не відвідав. Комплекс пам'яток неодноразово оглядався археологами у XX ст. В.М. Щербаківським, М.Д. Ренським, Ф.Б. Копиловим. Врахований у зведеннях І.І. Ляпушкіна, О.В. Сухобокова, Ю.Ю. Моргунова, М.П. Кучери та описаний у кількох публікаціях В.В. Приймака. Невеликі науково-рятивні дослідження проводилися В.В. Приймаком у 1995 р., а моніторинг стану збереження – ним же у 2003 р. та О.Б. Супрунечком 1989, 2007 і 2011 роках [1, с. 162].

Городище займає завершення високого, широтно зорієнтованого відрогу третьої надзаплавної тераси, завдовжки близько 0,5 км, утвореного крутими схилами до лівобережної долини р. Удай (правої притоки р. Сули) та впадаючої в неї р. Многа. Поверхня майданчика нерівна, пошкоджена земляними роботами і перетнута в широтному напрямку глибоким (8–10 м.) узвозом старої ґрунтової дороги, що направлена до вершини тераси. Довжина мисоподібного утворення в широтному напрямку – 280 м., ширина – від 60 до 75–80 м. [2, с. 51–52].

М.П. Кучера та О.В. Сухобоков відзначили на задернованій поверхні майданчика просіви котлованів житлово-господарських будівель, залишки валів і ровів, а саме сліди валу завдовжки 12 м. і крутий ескарп заввишки бл. 8 м., смугу оголень культурних нашарувань уздовж узвозу дороги товщиною 0,75 та 1,50 м., М.П. Кучера уклав новий окомірний план комплексу, визначав захищену площу майданчика укріплення як 0,8 га, відносячи городище до кола найменших міського типу. Культурні нашарування мають по тужність від 0,2 до 1,5 м., частково пошкоджені забудовою XVII–XIX ст. У їх вмісті зрідка зустрічаються фрагменти роменського ліпного посуду в супроводі гончарного, з манжетоподібними потовщеннями, а також давньоруського середини XII – першої третини XIII ст. і післямонгольського – другої половини XIII–XIV ст. В урвищах навколо дороги помітні чимало котлованів давніх будівель, ям, господарських та житлових об'єктів козацької і нової епох. У заповненні котловану однієї з таких будівель, за 90 м від церкви, О.Б. Супруненко у 1990 р. виявлене косе вістря з рогу козулі X ст., вишукано оформлене у варязькій традиції із завершенням у вигляді оскаленої пащі вовка. Неподалік, в осипах узвозу, знайдене орнаментоване пряслице з рожевого профілітового сланцю з широким отвором посередині (1,1 см) [1, с. 164]. Ці надзвичайно виразні знахідки показують найраніший етап освоєння літописними сіверянами майданчика городища і перебування на ньому за якихось обставин представників Київської княжої дружини.

Охоронні дослідження в обривах узвозу і на селищі із західного боку, проведені В.В. Приймаком у 1995 р., дозволили дослідити кілька господарських ям

і слабо заглиблену, ймовірно, житлову будівлю козацького часу, також частково розкрили дві напівземлянкові будівлі й кілька господарських ям роменської культури, в одній із яких виявлені доволі репрезентативні зразки керамічного комплексу. До того ж археолог відзначив, що матеріали давньоруського часу представлені на городищі меншою кількістю знахідок, тоді як предмети козацької доби переважають [3, с. 66]. На сьогодні поверхня городища частково задернована. Краї майданчика вздовж узвозу пошкоджені ерозією та обвалами.

Селище I та селище II знаходяться з східної та західної сторін від городища. Площа селища I 1,25 га, площа та межі селища II точно не встановлені. Підйомний матеріал на обох селищах складається з уламків ліпного посуду роменської культури, гончарних посудин давньоруської доби (XII – поч. XIII ст.), та поодиноких уламків візантійських амфор (друга пол. XIII – XIV ст.). Товщина культурних нашарувань не перевищує 0,4 м. [1, с. 164–165]. Селища можна вважати ледве вивченими оскільки окрім пошуку підйомного матеріалу та шурфування, більше ніяких досліджень не проводилося.

На південь і захід від городища знаходився курганний могильник I та II у складі двох груп, що нараховували близько 300 насипів. На сьогодні ледь помітними залишаються рештки 12 дуже розораних чи зруйнованих курганів заввишки 0,2–0,3 м і діаметром 5–11 м. У складі некрополю III з 10 насипів заввишки від 0,8 до 1,3 м і діаметром 6–10 м досліджено курган висотою 0,7 м і діаметром 10,8 м. У складі некрополю III з 10 насипів заввишки від 0,8 до 1,3 м і діаметром 6–10 м досліджено курган висотою 0,7 м і діаметром 10,8 м. [1, с. 165]. В 1917 р. В. Щербаківський досліджував поховання на даних некрополях, це були інгумації у підкурганних ямах. Велика кількість поховань була пограбована, про що свідчить сам археолог: «...хоча усі було пограбовано, але інвентар могил, як наприклад стрілки й гончарні вироби дають змогу встановити приблизну хронологію» [4, с. 2]. Майже у кожній з досліджених могил було знайдено миску або горщик, а до індивідуальних знахідок можна віднести бронзову сережку, бронзовий перстень, залізні кресала, ножі та ін. [4, с. 6–10]. Розкопки проведені

В. Щербаківським були досить продуктивними, проте після нього некрополі даного комплексу майже не досліджувалися.

Отже, з наведеного вище можна зробити висновок, що Многинський археологічний комплекс належить до числа досить виразних об'єктів пізнього етапу роменської культури, давньоруського та після монгольського часів, проте він не є достатньо вивченим. Проведені раніше дослідження та їх результати можуть дати значне підґрунтя для подальшого вивчення комплексу.

Література

1. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. 351 с.
2. Булда М.І. Край Григорія Сковороди: Історичний нарис. Гадяч: видавництво «Гадяч», 2013. 320 с.
3. Приймак В.В. Городища на р. Мнозі. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 1997. № 1–2. С. 64–67.
4. Щербаківський В.М. Розкопки в м. Городищі Лохвицького повіту року 1918. *Записки наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини й мистецтв на Полтавщині: окремий аркуш*. Полтава, 1920. Вип. II. С. 1–12.

Шкумат Іван Віталійович

студент III курсу ОКР Бакалавр ННІ історії,
права та міжнародних відносин Сумський
державний педагогічний університет імені
А. С. Макаренка
(науковий керівник канд. іст. н.,
Оліцький В. О.)

ПРО ПИТАННЯ ПОХІДНОГО КОЗАЦЬКОГО СПОРЯДЖЕННЯ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Про похідне козацьке спорядження середини XVII ст. відомостей доволі мало. Якщо козацькому озброєнню та одягу приділена лівова частина праць, що стосуються спорядження козаків, то ситуація з дослідженнями інших видів обмундирування складна. Не в останню чергу це зумовлено вкрай малочисельними знахідками спорядження козаків. Більшість наявного на наш час археологічного матеріалу було досліджено й виявлено у 1970 – 1987 роках видатним українським науковцем Ігорем Свешніковим. Аналіз матеріалів з розкопок є дуже цінним доробком, що привів дослідження козацького спорядження середини XVII століття на якісно новий рівень [5].

Брель О. та Левченко Н. у роботі «Елементи поясного спорядження козака XVII – XVIII ст. зі збірки музею Б. Хмельницького Національного історико – культурного заповідника «Чигирин» в загальних рисах висвітлюють основні атрибути поясного спорядження козаків XVII – XVIII ст. посилаючись на археологічні знахідки та відомості сучасників. Окрема увага приділяється ножам, що мали при собі козаки [1].

Не менш цінними є відомості про козацьке устаткування сучасника тих часів Гійома Левассера де Боплана, що містяться в його праці «Опис України кількох провінцій королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн, сіра де Боплана в Руані, у Жана Кайуе, при королівському дворі» [4].

Відомості про спорядження козаків містяться в праці «Історія запорізьких козаків» українського історика та археолога Дмитра Яворницького. Праця надає інформативні відомості про окремі аспекти козацького спорядження, що підкріплюються посиланнями на інші праці та цитатами сучасників, а також археологічними знахідками [10].

У контексті зазначеної теми напрацювання Товариства військово – історичної реконструкції під назвою «Печерська сотня Київського реєстрового козацького полку» є винятковими. Зібраний ними матеріал містить відомості про одяг, зброю, військове спорядження, побутові речі й все що стосується козацтва XVII століття в добу Визвольної війни й не тільки [3].

Інформацію про спорядження козацького війська XVII століття також містяться у книзі Сергія Шаменкова «Піхота українських гетьманів XVII – поч. XVIII ст.». Робота унікальна тим, що представляє собою короткий та опис зовнішнього вигляду козака з ілюстративним супроводом кожного описаного предмету. Унікальні малюнки дають змогу не лише повноцінно уявити предмети використовувані в ті часи, але за необхідності відтворити [9].

Невелика, проте цінна інформація про спорядження козаків міститься в статті «Одяг, військово спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини середини – другої половини XVII ст.» Сергія Шаменкова, що вийшла друком в журналі «Стрій». Попри те що основна частина присвячена одягу, зброї та вигляду козаків, Шаменков наводить нові цікаві відомості про спорядження козаків, зокрема козацької старшини [8].

Про воєнне спорядження козаків, а саме порохівниці, досить детально можна довідатись з праці «Порохівниці – складова воєнного спорядження українських військ XVII – XVIII ст. : спроба класифікації» авторства Є. В. Славутича. Ця монументальна робота є першим доробком у вітчизняній історіографії, що класифікує порохівниці та натруски, котрі були частиною військового спорядження козаків [7].

Не можна не відзначити працю цього ж автора «Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник», де детально розписані всі елементи військового костюму козаків. Зокрема, можна зустріти опис поясного та ремінного спорядження [6].

Найкраще розкриває тему люльок праця Оксани Коваленко «Глиняні люльки XVII – XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)». Оскільки люльки і загалом культура куріння була важливою складовою звичаїв козаків, цей доробок є неймовірно цінним, адже надає змістовні відомості про значення тютюнництва, типологію та специфіку окремих регіонів у сфері виготовлення і оздоблення люльок [2].

Отже, говорячи про тему похідного козацького спорядження середини XVII століття в історіографії, варто розуміти, що окремих праць на дану тематику незначна кількість. Більшість розвідок зосереджується на окремих аспектах устаткування або подає їх опис поверхнево, не охоплюючи всіх нюансів козацького обмундирування. Дослідження в цій сфері ускладнюються й малою кількістю археологічного матеріалу, що особливо стосується дерев'яних та тканинних елементів спорядження. Тож у подальшому проблема потребує більш детального вивчення та висвітлення.

Література та використані джерела

1. Брель О., Левченко Н. Елементи поясного спорядження козака XVII – XVIII ст. зі збірки музею Б. Хмельницького Національного історико – культурного заповідника «Чигирин» : Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2013. № 22 (ч.1). С. 159 – 165. URL: https://shron1.chytyvo.org.ua/Brel_Olha/Elementy_poiasnoho_sporiadzhennia_kozaka_KhVIIKhVIII_st_zi_zbirky_muzeiu_B_Khmelnyskoho_Natsionalno.pdf (дата звернення: 08.04.2023).
2. Коваленко О. Глиняні люльки XVII – XVIII століть (за матеріалами Полтавщини). НАН України, Ін-т керамології. Опішне. 2008. С. 31 – 52. URL: https://uartlib.org/downloads/GlinyaniLyulki_uartlib.org.pdf (дата звернення: 08.04.2023).
3. Корисна інформація з історії козацтва. Печерська сотня Київського реєстрового полку : веб – сайт. URL: <https://17c.org.ua/korysne> (дата звернення: 25.02.2023).

4. Опис України кількох провінцій королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн, сіра де Боплана в Руані, у Жана Кайуе, при королівському дворі. Ізборник : веб – сайт. URL: <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm#cossagues> (дата звернення: 08.04.2023).
5. Свешніков І. К. Битва під Берестечком : монографія. Львів : Слово, 1992. 304 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-8326-0005-3/5-8326-0005-3.pdf> (дата звернення: 08.04.2023).
6. Славутич Є. В. Військовий костюм в Українській козацькій державі: уніформологічний словник : монографія. Київ : НАН України, Ін-т історії України. 2012. 170 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001556 (дата звернення: 08.04.2023).
7. Славутич Є. Порохівниці – складова воєнного спорядження українських військ XVII – XVIII ст.: спроба класифікації. Історико – географічні дослідження в Україні. 2005 . №8. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/54047/06-SlavutychNEW.pdf?sequence=3> (дата звернення: 08.04.2023).
8. Шаменков С. Одяг, військове спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини середини – другої половини XVII ст. Стрій. 2020. №2(ч.2). URL: http://www.striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy2_Shamenkov2/Shamenkov2 (дата звернення: 08.04.2023).
9. Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – поч. XVIII ст. : монографія. Київ : Темпора, 2010. 145 с.
10. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : в 3 т. / редкол.: П. С. Сохань та ін. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 1. 316 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Yavornytskyi/Istoria_zaporizkykh_kozakiv_Tom1.pdf? (дата звернення: 08.04.2023).

Ювко Єгор Юрійович

викладач кафедри історії України

Сумський державний педагогічний

університет імені А.С. Макаренка

**ВІДОМОСТІ ПРО ГЕНОЦИДНУ ПОЛІТИКУ БІЛЬШОВИКІВ ПІД
ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. ПРОТИ ДИТИНСТВА НА ПРИКЛАДІ
ІНФОРМАЦІЇ ПРО СТАН МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИТЯЧИХ
БУДИНКІВ, ВІДВІДУВАННЯ ШКІЛ ТА ЇХ МАТЕРІАЛЬНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ**

Голодомор 1932-1933 рр. став однією з найстрашніших сторінок в історії України. Намагаючись знищити українців фізично, більшовицькі вбивці не зупинялись ні перед чим, в тому числі і перед вчинення геноциду стосовно шкільництва. Політика геноциду, що стосувалася використання голоду – як власне зброю проти українців, яка охопила усі суспільні верстви, безумовно вплинула і на стан системи освіти, а саме Народний комісаріат освіти УРСР, у відомстві якого і було опікування закладами шкільної освіти, учні та викладачі, а також Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР, який відповідав за опікування закладами для дітей-сирот, які у період Голодомору 1932-1933 рр. постраждали від нестачі продовольства та матеріальної підтримки. Саме такі відомості можна знайти у документах стосовно матеріального та харчового забезпечення, а також наслідки цієї нестачі продовольства у сфері шкільної освіти в Сумській області.

Проблема вивчення питання проведення політики геноциду з боку більшовицької влади проти дитинства, а зокрема дітей-сиріт, відноситься до загального вивчення проблеми Голодомору 1932-1933 рр. Зарубіжна історіографія вивчення проблеми Голодомору представлена у фундаментальних книгах, наприклад, «Жнива скорботи» Р. Конквеста [5, с. 240] та чотиритомник «Великий голод в Україні 1932-1933 років». Ці видання стали ключовими дослідженнями теми Голодомору в зарубіжній історіографії.

Українська історіографія Голодомору представлена провідними працями авторства С. Кульчицького [7, с. 135], В. Марочка [8, с. 210], В. Борисенка, В. Даниленка, С. Кокіна [9, с. 114]. Історіографія Голодомору та дитинства, зокрема злочинних дій більшовицької влади проти дітей-сиріт та шкільництва, представлена на сьогодні в недостатній кількості і потребує опрацювання та ширшого висвітлення. З переліку таких робіт можна виділити дисертацію Зінченко А.Г. «Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття» [4, с. 24], в якій висвітлюється загальна інформація про дитячу безпритульність, спричинену діями більшовиків, зокрема і політикою Голодомору.

Патова ситуація влітку 1933 р. склалася із забезпеченням продовольства не лише вихованців дитячих будинків, але і з постачанням продовольства для співробітників цих установ. Про значне погіршення ситуації з продовольством для робітників дитячих будинків свідчить лист інспектора Лебединської інспектури охорони здоров'я за прізвищем Курса до завідуючого дитячим будинком № 1 м. Лебедин Лебединського району, який тоді відносився до Харківської області. [1, спр.14, арк.8]. У даному листі, датованому 27 червня 1933 р., йдеться про пропозицію зняти усіх робітників дитячого будинку з «хлібного постачання», тобто позбавити їх можливості знайти хоча б невелику можливість врятуватись від голоду в дитячому будинку, в якому вони працювали. Більше того, в листі пропонується прирівняти будь-які нестачі чи витрачання хліба понаднормово до злочинів та притягнути «винуватих» до кримінальної відповідальності [1, спр.14, арк.8].

Таким чином можна дійти висновку, що влітку 1933 р. ситуація з постачанням їжі до дитячих будинків стала настільки складною, що власне персонал цих будинків не міг там отримати бодай трохи хліба, щоб прогодуватися під час апогею голоду. Більше того, до Лебединського дитячого будинку застосовувались норми закону «про п'ять колосків», які передбачали суворе покарання за будь-які нестачі хліба чи продуктів харчування [1, спр.14, арк.8].

Документи, що відносяться до періоду кінця літа – початку осені 1933 р., можна вважати підсумком політики геноциду, спричиненого Голодомором 1932-

1933 рр., які фіксують зростання дитячої смертності, збільшення кількості дітей-сиріт, каральних заходів стосовно цих дітей.

Прикладом такої інформації є витяг з протоколу засідання президії Кургано-Озацької сільради Лебединського району Харківської області, датований 13 вересням 1933 р.. Сам документ є не таким інформативним, як згадані раніше, але фіксує досить важливі дані щодо дітей-сиріт та, як зазначено в самому документі, «напівкруглих сиріт». Кількість таких дітей лише по одній сільраді – 48 осіб, що втратили батьків, з яких 4 дитини були неповними сиротами. Слід зазначити, що у селі Курган-Озак (сучасна назва Курган) на той час існувало 2 артіль, про одну з яких йдеться в документі, а саме артіль «Червоний день». Сільрада віддавала цих 48 дітей на патронування, «суворо» попереджаючи артіль про належний нагляд за дітьми, яких вони повинні опікувати, що в умовах голоду було неможливим [2, спр.73, арк.23.]. Достатньо цинічно з боку сільради виглядає фраза в документі, де йдеться про «притягнення винних до відповідальності», маючи на увазі тяжке становище, в якому опинилися ці 48 дітей.

Зазначений документ є достатньо показовим, у ньому фіксуються наслідки голоду 1932-1933 рр. для дитинства на прикладі невеликого села. 48 дітей-сиріт з цього села внаслідок голоду опинилися без батьків та без кривлі над головою, тому сільрада була змушеною передати їх під опіку артіль в голодному селі [2, спр.73, арк.23.]. Нам відомі дані про дітей, які вижили, однак відомості про смертність у цьому селі, кількість населення до початку голоду лишаються невідомими. Більше того, сільрада цинічно погрожує притягнути до відповідальності тих, хто довів до такого стану дітей, тобто більшовицьку владу [2, спр.73, арк.23.].

Таким чином, на прикладі відомостей про ситуацію у сфері піклування про дітей-сиріт та шкільництво під час Голодомору 1932-1933 рр. простежується геноцидна політика більшовицької влади проти дитинства. Катастрофічна ситуація з харчовим та матеріальним забезпеченням дитячих будинків, постійні пропуски школярів свідчать про хвороби та власне смертність, які були викликані голодом та неможливістю відвідати навчання, що лише вчергове доводить, що Голодомор був

штучним геноцидом українського народу, використовуючи який більшовики намагались знищити населення від немовлят до людей похилого віку.

Література

Державний архів Сумської області(далі ДАСО):

1. ДАСО ф.Р-952, оп.1, спр.14, арк.8
2. ДАСО, ф.Р-2695, оп.1, спр.73, арк.23.
4. Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х –першій половині 30-х років ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова.Одеса, 2002. 17 с.
5. Великий голод в Україні 1932-1933 років. У 4 томах. Том 4. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К.: Вид-во «Либідь», 1993. 280 с.
6. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. – Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду1932–1933 рр. в Україні / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008.622 с.
7. Кульчицький С. В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / НАН України. Інститут історії України.К. «Наш час» ,2008.239 с.
8. Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932-1933 років в Україні: Хроніка / НАН України. Інститут історії України. К:Вид. дім «Києво-Могилянська академія»,2008.294 с.
9. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. К. «Стилос»,2007.584 с.

Юренко Світлана Павлівна

кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України; Сумський обласний краєзнавчий музей

Білинська Лариса Іванівна

науковий співробітник-консультант; зав.науково-дослідним сектором археології ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України, Сумський обласний краєзнавчий музей

ПІВНІЧНО-СХІДНЕ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ОЛЕГА СУХОБОКОВА

26 жовтня 2022 року виповнилося 85 років від дня народження відомого українського археолога-славіста, доктора історичних наук, видатного вченого і непересічної особистості, людини енциклопедичних знань, почесного громадянина м. Путивль Олега Васильовича Сухобокова.

Його ім'я тісно пов'язане з дослідженнями літописних сіверян – пам'ятками волинцевської і роменської культур, давньоруськими городищами, посадами, селищами, могильниками, комплексами археологічних пам'яток, а також містами Русь-України. Олегу Васильовичу довелося встановлювати час заснування таких літописних міст як Путивль, Лубен, Ромен на Лівобережжі України.

Вчений відомий і як фахівець з орієнтальних та номадичних студій. У фокусі його уваги перебували зв'язки і контакти слов'ян з їхніми східними сусідами – кочовиками, зокрема, народами Хозарського каганату. Яскравим прикладом є дослідження унікального ранньосіверянського Битицького городища на Пелі.

Надзвичайно інтенсивною і результативною була експедиційна діяльність дослідника, про що свідчать як публікації за їх результатами, так і численні високопрофесійні звіти вченого, що зберігаються у Науковому архіві ІА НАН України. У 1968 р. О. Сухобоков очолив Лівобережний загін Ранньослов'янської експедиції Інституту археології, реорганізований у 1974 р. в Лівобережну слов'яно-руську експедицію, якою він керував впродовж усього свого життя. Дослідження експедиції охопили практично всю територію Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

У 1968 р. були проведені розвідки в басейнах Сули і Сейму та рекогносцивальні розкопки на поселенні біля с. Курган Азак на Пслі. В Посейм'ї обстежено 14 різночасових пам'яток, зокрема, городища біля сіл Вікторове, Червоний Ранок (нині с. Божок) і Литвиновичі, поселення та курганний могильник біля с. Камінь. Дослідження набули особливо вагомого значення у дискусії щодо наявності осілого слов'янського населення на теренах Лівобережжя у третій чверті VII ст. та заселеності цього, на той час ще малодослідженого, регіону в I тис. н. е. [6].

Їх продовженням стали перші за понад чверть століття (після обстежень І. І. Ляпушкіна, Д. Т. Березовця, Ф. П. Копилова у 1945–1948 рр.) масштабні розвідки городищ роменського та давньоруського часу на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, здійснені М. П. Кучерою і О. В. Сухобоковим у 1971 р. Маршрут пролягав басейнами Десни, Сейму, Сули, Псла і Ворскли до Сіверського Дінця, де було обстежено і задокументовано близько 70 пунктів з городищами і виявленими селищами поблизу них [3].

Важливим підсумком досліджень слов'янських пам'яток середини I – початку II тис. н. е. в цьому регіоні стала монографія О. Сухобокова «Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и её предшественники)» [8]. Також його дослідження є ваговою складовою археологічної карти давньоруських поселень Середнього Подніпров'я, опублікованої у 1984 р., до якої він підготував розділ «Лівобережжя Дніпра».

По суті, це – найповніший каталог пам'яток давньоруського часу, укладений у ХХ ст. [2].

Першими масштабними роботами Лівобережної слов'яно-руської експедиції стали дослідження комплексу пам'яток (городище, селище, могильник) роменсько-давньоруського часу біля с. Кам'яне на Пслі (1976–1978). Матеріали, отримані в результаті трирічних досліджень, в повному обсязі були введені автором розкопок до наукового обігу у монографії «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв.», у якій відображено сіверянсько-давньоруський період історії населення прикордонного регіону за Посульською оборонною лінією Києворуської держави [5].

Знаковими стали дослідження Лівобережної слов'яно-руської експедиції в 1979–1983 рр. у Путивльському Посейм'ї. Вони уможливили обґрунтування дати виникнення літописного Путивля, простеження основних історичних періодів формування та розвитку давньоруського міста від сіверянських городищ на його території до центру Путивльського удільного князівства, а також окремих аспектів його історії за доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу. Розкопки сіверянсько-давньоруських пам'яток Волинцеве, Латишівка, Ігорівка, Лухтівка та обстеження низки городищ і селищ поблизу сіл Волокитине, Нова Слобода, Чаплищі, Харівка (ур. Трифон, Упуд) в окрузі Путивля є вагомим внеском вченого у вивчення сільськогосподарської округи міст Руси-України, зокрема у Посейм'ї. Ці історичні процеси та їх археологічне вивчення розкриті у фундаментальній монографії О. Сухобокова і С. Юренка «Давній Путивль», яка здобула високі оцінки української та зарубіжної спільноти науковців і читачів [9].

З середини 1980-х і до початку 1990-х рр. стаціонарні дослідження експедиції О. Сухобокова зосереджувалися на двох базових пам'ятках – роменсько-давньоруському комплексі біля с. Ницаха (1986–1988) та городищі волинцевської культури біля с. Битиця (1984–1991, 1993). Розкопки

Ницахського комплексу (городища Малий і Великий Балкан, селище, могильники) були розпочаті вченим ще у 1973–1974 рр. Цю пам'ятку сучасні дослідники ототожнюють з містом Ничян у Поворсклі зі «Списку руських міст далеких і близьких».

Битицькому городищу належить особливе місце серед волинцевських поселень, яке визначається його топографією, значними розмірами (близько 7 га), дерево-земляними укріпленнями. Зусиллями експедиції розкрито 6000 м², здійснено п'ять розрізів укріплень городища, досліджено понад 60 житлових споруд, десятки господарських та виробничих будівель з переважанням (до 60 %) гончарної кераміки, поряд з безпрецедентною для ранньослов'янських пам'яток кількістю сільськогосподарських знарядь, ремісничого інструменту, зброї, прикрас тощо. Все це дозволило О. Сухобокову дійти висновку, що Битицьке городище було адміністративним, торговельним і ремісничим центром сіверянського племінного союзу, у складі мешканців якого простежується співіснування двох різноетнічних компонентів (слов'янського і, ймовірно, тюркського). Олег Васильович готував комплексне монографічне дослідження про Битицьке городище, але доля не подарувала йому можливості завершити цю справу.

Зауважимо, що результати вивчення цієї унікальної пам'ятки, як і Ницахського та Зеленогайського комплексів, частково знайшли відображення у низці публікацій науковця, зокрема, у монографії «Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст.» [4].

Дослідження роменсько-давньоруських пам'яток на території м. Ромни (1992, 1999), стратиграфічні та планіграфічні спостереження, вивчення керамічного комплексу дали підстави О. Сухобокову розглядати городище Монастирище як «перше достеменно слов'янське, сіверянське за племінною належністю поселення», з якого й розпочалася історія літописного міста Ромен [7].

Накопичення та осмислення такої масштабної джерельної бази, величезний обсяг знань, високий професіоналізм вченого уможливили розробку і обґрунтування ним власної цілісної історико-археологічної та етнокультурної концепції розвитку Лівобережної України за слов'яно-руської доби, зокрема, і її північно-східного регіону. Вона представлена у докторській дисертації О. Сухобокова «Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I – початку II тис. н. е. (1993) і знайшла розвиток у його наступних публікаціях.

Крім польових досліджень, Олег Васильович багато зусиль докладав для збереження історико-культурної спадщини України, розвитку пам'яткоохоронної та музейної справи, популяризації пам'яток археології. Водночас з проведенням тематичних досліджень Лівобережна слов'яно-руська експедиція активно долучилася до роботи над підготовкою Зводу пам'яток історії та культури України, значно розширивши джерельну базу та уявлення про археологічну карту Північно-східного Лівобережжя.

У науковому доробку О. В. Сухобокова понад 200 опублікованих наукових праць, шість монографій, розділи кількох колективних монографій, 28 наукових звітів. Список його праць подано у фаховому науковому виданні «Археологія і давня історія України», присвяченому 85-річному ювілею О. В. Сухобокова та 100-річному ювілею його колеги М. П. Кучери [1].

Поza сумнівом, велика наукова спадщина вченого прислужиться сучасним і наступним поколінням науковців та, сподіваємося, буде гідно поцінована ними.

Література

1. *Археологія і давня історія України*. 2022. Вип. 3 (44) / відп. ред. Павленко С. В. 533 с.
2. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М. П. Кучера и др. Киев: Наукова думка, 1984. 196 с.
3. Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 64. 1971/17а.
4. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.). Київ: Наукова думка, 1992. 216 с.

5. Сухобоков О. В. «Земля незнаема»: население бассейна среднего Псла в X–XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). Киев: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2012. 376 с.
6. Сухобоков О. В. Отчёт о разведке Левобережной группы Раннеславянской экспедиции ИА АН УССР в Сумской области в 1968 г. Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 64. 1968/13в.
7. Сухобоков О. В. Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської археологічної культури). *Археологія*. 2004. № 4. С. 71–85.
8. Сухобоков О. В. Славяне Дніпровського Левобережжя (роменська культура и её предшественники). Киев: Наукова думка, 1975. 165 с.
9. Сухобоков Олег, Юренко Світлана. Давній Путивль. Київ–Суми: Університетська книга, 2019. 344

Наукове видання

**АРХЕОЛОГІЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ:
ЗДОБУТКИ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

МАТЕРІАЛИ

**IV Всеукраїнської науково-практичної
конференції з міжнародною участю
27 квітня 2023 р.**

*Відповідальний за випуск О.Ю. Кудріна
Комп'ютерна верстка В.А. Замошнікова*

**Підписано до друку 29.05.2023 р.
Формат 60×84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 8,95.
Ум. фарб.-відб. 8,95. Обл.-вид. арк 6,79.
Тираж 100 пр. Вид №20.**

**Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка
40002. м.Суми, вул. Роменська, 87
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.**